

ПРАВОЗНАВСТВО



9 КЛАС

ТВІЙ ПРАВОВИЙ НАВІГАТОР

Захист і доступ до допомоги



ЯК ЗАХИСТИТИ ПРАВА ДИТИНИ

▶ **Пам'ятай:** ти маєш право на повагу до своєї гідності, захист від насильства.

Звернися до вчителя, шкільного психолога, соціальної служби або зателефонуй до **поліції (102)** чи **Національної дитячої гарячої лінії (0 800 500 225)**.



ЯК СПІЛКУВАТИСЯ З ПОЛІЦІЄЮ

▶ **Зберігай спокій.** Запитай про причину звернення.

Ти маєш право не свідчити проти себе (ст. 63 Конституції України).
Якщо ти — неповнолітній / неповнолітня, вимагай присутності **батьків** або **твого законного представника**.



ЯК ЗВЕРНУТИСЯ ДО ОМБУДСМАНА

▶ **Омбудсман** захищає і твої права. Якщо права / свободи порушені і ти потребуєш допомоги, напиши звернення через електронну форму на сайті **Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини**.



ЯК ЗАХИСТИТИ СЕБЕ ЯК СПОЖИВАЧА

▶ **Спробуй діалог**, не доводь справу до суду. Знайди нейтрального посередника, попроси допомоги в шкільного медіатора. Медіація допомагає знайти рішення, що влаштовуватиме **обидві сторони**.



Тетяна Ремех, Лілія Рябовол

ПРАВОЗНАВСТВО

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2026

УДК 34*кл9(075.3)
Р38

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 27.01.2026 № 110)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Підручник розроблено за модельною навчальною програмою
«Правознавство. 9 клас» для закладів загальної середньої освіти
(авт. О. І. Пометун, Т. О. Ремех, Л. Т. Рябовол)

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам «Гігієнічні
вимоги до друкованої продукції для дітей»

Навчальне видання

РЕМЕХ Тетяна Олексіївна, РЯБОВОЛ Лілія Тарасівна

ПРАВознавство

Підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти

Редактор *Н. А. Чаплук*
Комп'ютерна верстка *Д. Д. Карачов*
Коректор *В. Д. Уреньова*
Дизайн обкладинки *Ю. В. Миргородська*

Формат 70×100/16.

Ум. друк. арк. 11,664 + 0,324. Обл.-вид. арк. 9,53 + 0,55.

Тираж 70 064 пр. Зам. № .

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції» Серія ДК № 6109 від 27.03.2018 р.

Адреса видавництва: 03057, м. Київ, вул. О. Довженка, 3

www.osvita-dim.com.ua

Віддруковано

в АТ «ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА «ГЛОБУС» 61011, м. Харків, вул. Різдва, 11.

Свідоцтво ДК № 7032 від 27.12.2019 р.

www.globus-book.com

У підручнику використано зображення із сайту shutterstok.com

(автори: Denis Simonov, Summit Art Creations).

Інтерактивний електронний додаток (далі — **е-додаток**) до підручника
розміщено за посиланням: <https://smarttextbook.com.ua/pravo-9/>



Ремех Т. О.

Р38 Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної
середньої освіти / Т. О. Ремех, Л. Т. Рябовол. — К. : Видавничий
дім «Освіта», 2026. — 144 с. : іл.

ISBN 978-966-983-658-8.

УДК 34*кл9(075.3)

ISBN 978-966-983-658-8

© Ремех Т. О., Рябовол Л. Т., 2025

© Видавничий дім «Освіта», 2026

Шановні учні та учениці!

Запрошуємо у світ **правознавства** — нового для вас предмета, який відкриє багато важливого й цікавого. Можливо, ви здивуєтеся, однак більшість наших повсякденних дій і рішень передбачені й регулюються правом, хоча ми про це не замислюємося.

Правознавство — це вивчення того, чому існують норми права, як «працюють» закони і як вони впливають на життя кожної людини. Воно охоплює все, що пов'язане з правовою системою нашої держави, — від Конституції і прав людини до правил дорожнього руху й укладання договорів.

Розуміння правових норм, уміння їх застосовувати та дотримуватися робить нашу життєдіяльність **ефективною й безпечною**.

Протягом цього року ви дізнаєтеся багато нового: якими ознаками наділене право, як норми права регулюють суспільні відносини, як влаштована українська держава; поглибите знання про правові норми, різні галузі права й законодавство.

Підручник із нового предмета стане вашим помічником на шляху до опанування правової освіти. Він допоможе вам зрозуміти **право як потужний інструмент упорядкування суспільних відносин** і навчить **реалізовувати правові норми у власному житті**. Ви не лише опануєте нові знання, а й розвинете вміння та навички, які знадобляться вам вже сьогодні-завтра та, безумовно, після закінчення школи.

Підручник містить рубрики, які спрямовуватимуть вашу діяльність на заняттях. Кожне заняття окреслене ключовим питанням, позначеним .

У параграфах є рубрика  **ОБГОВОРІТЬ**, яка запрошує пригадати те, що ви знаєте з теми.

Рубрика  **ДІЄМО РАЗОМ** пропонує попрацювати спільно, зробити дослідження, відкриття, висновки.

Перед текстами є рубрика  **ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ** — тут містяться запитання й завдання для виконання під час опрацювання тексту.

Завдання під рубрикою  **ПІДСУМУЙТЕ** покажуть, як ви засвоїли новий матеріал, допоможуть оцінити й зрозуміти, чого вдалося досягти, а над чим варто ще попрацювати.

У рубриці  **ПОВПРАВЛЯЙСЯ** на вас чекають завдання, які можна виконати вдома на вибір.

У текстах є **виділені слова** — це поняття й терміни, які потрібно запам'ятати і вміти пояснювати. У цьому допоможе рубрика  **СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ**.

Врахуйте: нормативні акти України подано в підручнику станом на 01 березня 2026 року.

До підручника створено інтерактивний електронний додаток (далі — **е-додаток**), де ви знайдете робочі аркуші, тестові завдання, інтерактивні вправи.  **Е-ДОДАТОК** розміщено за посиланням:

<https://smarttextbook.com.ua/pravo-9/>

Нехай цей предмет стане одним із камінчиків, що, за мудрим висловом індійського філософа, «може змінити течію ріки» вашого життя. Тож поринайте у світ права — це знання, які дадуть вам силу і впевненість у сучасному світі!



ВСТУП

§ 1

ЦІННІСТЬ ПРАВА ДЛЯ ЛЮДИНИ, СУСПІЛЬСТВА, ДЕРЖАВИ

? Яким є призначення права в суспільстві й державі

ОБГОВОРІТЬ

1. Ознайомтеся з темою параграфа. Про що йтиметься на занятті? Які поняття, на вашу думку, розглядатимуться? А які ідеї обговорюватимуться? Складіть перелік таких понять та ідей.
2. Слово «право» — багатозначне. Адже воно походить від слова «правда», а корінь «-прав-» є основою багатьох слів. Наведіть приклади таких слів.
3. Пригадайте із занять з історії та громадянської освіти у 5–8 класах, що таке цінність. Назвіть одну-дві цінності: особисті, громадян і громадян України, загальнолюдські. Чим цінне, на вашу думку, право?

ДІЄМО РАЗОМ

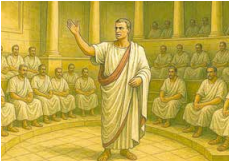
Уявіть, що ви — історики права. Проведіть невелике дослідження «Історична перспектива права»: коротко опишіть за поданими запитаннями, як розвивалося право в зазначених періодах, пояснюючи зв'язок із соціальним розвитком.



**Первісне суспільство
(додержавний період)**

Як люди регулювали відносини у додержавний період? Чим тодішні «правила» відрізнялися від сучасних? Які соціальні потреби вимагали таких правил?

Продовження таблиці

 Стародавній Рим	Чому римське право вважають важливим для розвитку права? Які соціальні зміни в Римі сприяли його появі? Як воно вплинуло на сучасне право?
 Середньовіччя	Як феодалізм (система відносин між сеньйорами та васалами) і церква (її влада та вчення) вплинули на право? Яким було право в цей період?
 Сучасне суспільство	Які основні зміни відбулися в праві зі становленням індустріального й постіндустріального суспільства (технології, глобалізація)? Які нові галузі права з'явилися через ці зміни (наприклад, кіберправо)?

1 Право — результат розвитку людства та його надбання

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Сформулюйте короткий висновок до тексту підпараграфа, взявши за основу тезу «право — це цінність».

Право як система норм не виникло враз. Воно є результатом тисячоліть розвитку, спільного досвіду й постійного прагнення людства до впорядкованого життя. Від найдавніших родоплемінних звичаїв, де правила поведінки передавалися усно й базувалися на традиціях і табу, до перших писаних законів, як-от Кодекс Хаммурапі, — кожна історична епоха додавала свої «цеглинки» до будівлі права.

Ускладнення людських спільнот і суспільних відносин, розвиток держави, торгівлі, культури потребували більш широких, багатомірних, універсальних правил. Римське право, наприклад, із властивою йому логікою та системою, послужило основою для багатьох сучасних правових систем. Це свідчить про високий рівень розвитку Римської цивілізації, здатної унормувати складні суспільні відносини.

Сучасне право, зафіксоване в конституціях, національних законодавствах, міжнародних договорах, є наслідком безперервного поступу цивілізації. Воно відображає здатність людства до самоорганізації, створення механізмів для співіснування мільярдів людей, забезпечуючи свободу й безпеку. Тож право — це значно більше, ніж набір правил. Воно відображає прагнення людства до справедливості, порядку й гармонії і постійно еволюціонує разом із розвитком суспільства, пристосовуючись до нових викликів і потреб.



Наука, що вивчає право (систему норм і законів), державу (організацію політичної влади), а також взаємозв'язок між ними, називається **правознавством**.



ДІЄМО РАЗОМ

Виберіть одну з тез, поданих нижче, і наведіть 1–2 приклади конкретної правової норми з вашого повсякдення (правила поведінки учнів та учениць, дорожнього руху тощо), яка підтверджує цю тезу.

Як право допомагає знайти компроміс, якщо чийсь особисті інтереси суперечать інтересам спільноти / громади?



2 Основні засади права



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Поставте до тексту 2–3 запитання та обговоріть їх з однокласниками / однокласницями.

Право не є «сухими» правилами чи законами — його основу складають людські цінності, які формувалися тисячоліттями й відображають наші уявлення про ідеальне суспільство. На них побудована вся правова система. Серед *засад права* значущими є **гідність, справедливість, рівність і свобода**.

ГІДНІСТЬ (вихідна точка): внутрішня цінність людини, право на повагу незалежно від статусу та будь яких ознак.

Захист: заборона катувань, приниження, дискримінації.

Стандарт: Загальна декларація ООН, Європейська конвенція з прав людини.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ (ідеал): відповідність між діянням і відплатою, правами та обов'язками, заслугами та їх визнанням.

Механізм: однакові випадки — однакові рішення.

Базис: основа незалежного судочинства, коли кожна особа має право на об'єктивний розгляд своєї справи.

РІВНІСТЬ (засадничий принцип): рівні права та можливості без привілеїв.

Суть: застосування одних і тих самих правил до всіх людей без огляду на їхнє походження, соціальне становище, стать, віросповідання тощо.

СВОБОДА (можливість): змога людини діяти за власною волею без дискримінації.

Межі: свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншої (наприклад, свобода слова, пересування, вибору професії).

Баланс: узгодженість між особистою самостійністю людини й суспільними інтересами.

Гідність, справедливість, рівність і свобода взаємопов'язані й нерозривні — вони надають праву сенсу й законності, що робить його справжнім надбанням людства.

Цінність права проявляється в трьох ключових сферах: особистісній — щодо людини, суспільній — для суспільства, державній — у масштабах держави.

ОСОБИСТІСНА СФЕРА:

право забезпечує свободу, захищає гідність, життя та власність від свавілля інших осіб або держави

Засади принципи:

верховенство права, рівність перед законом, невідворотність відповідальності

СУСПІЛЬНА СФЕРА:

право виступає інструментом злагоди й порядку, даючи змогу розв'язувати конфлікти та узгоджувати інтереси різних груп

Засади принципи:

гуманізм, законність, взаємна відповідальність людини і суспільства

ДЕРЖАВНА СФЕРА:

право визначає межі державної влади, встановлює повноваження державних органів і гарантує стабільність життя в країні

Засади принципи:

поділ влади на гілки, верховенство закону



ДІЄМО РАЗОМ

На основі тексту підпараграфу доберіть до кожної статті одну із засад права (*людська гідність, справедливість, рівність, свобода*). Поясніть ваш вибір. Відобразіть це у формі таблиці.

Стаття	Засади
Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) Стаття 14. Заборона дискримінації Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою — статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою. Конституція України Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. Конституція України Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [...].	

Стаття	Засади
Загальна декларація прав людини	
Стаття 4. Ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.	
Стаття 5. Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання.	

3 Соціальні норми: від звичаїв до права



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

На основі тексту підпараграфа складіть схему «Види соціальних норм». Сформулюйте короткий висновок про їх призначення в суспільстві.

Суспільні відносини як підмур будь-якого організованого співжиття потребують упорядкування. Важливу роль тут відіграють **соціальні норми** — універсальні правила поведінки, що формуються в процесі спільної життєдіяльності людей чи певних соціальних груп. Вони забезпечують стабільність, передбачуваність і порядок у суспільстві, а їх дотримання гарантується різними засобами впливу — від неформального осуду до юридичних санкцій.

Історично першими регуляторами людської поведінки були *звичай і традиції*. Вони базувалися на колективному досвіді й віруваннях та передавалися з покоління в покоління. Разом із ними розвивалися й *моральні норми* — правила, що визначали критерії оцінювання вчинків людей через призму добра і зла, обов'язку, справедливості, сумління й честі. Мораль — це внутрішній регулятор, звернений до особистих переконань та совісті людини.

Із плином часу виникли *релігійні норми*. Вони відображали ставлення людей до божественних сил, регламентували порядок проведення релігійних обрядів та свят, формували уявлення про гріх і добродієність.

А от з утворенням різних об'єднань і груп за спільними інтересами постали *корпоративні норми* — внутрішні правила, що регулюють поведінку представників певних об'єднань (партій, клубів тощо).

Переломним моментом в історії соціального регулювання вважають появу держави. Для втілення владних велінь держави виникло *право* — система загальнообов'язкових правил поведінки, що встановлюються та охороняються її примусовою силою. Тож право є юридичною основою виникнення держави.

**ДІЄМО РАЗОМ**

1. Пригадайте із занять з історії та громадянської освіти, що таке соціальні норми і яке їх призначення. Які соціальні норми вам відомі? Наведіть приклади. Визначте, до якого виду соціальних норм, згадуваних у підпараграфі, належать наведені нижче правила.
 1. У громадському транспорті поступайтеся місцем людям з інвалідністю.
 2. Особи, які вчинили кримінальні правопорушення у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за окремі види кримінальних правопорушень.
 3. Порушення правил поведінки в громадських місцях (нецензурна лайка, образливе чіпляння до перехожих, порушення режиму тиші тощо) можуть бути підставою для накладання адміністративного штрафу.
 4. Будьте чутливі до потреб інших, допомагайте тим, хто цього потребує, проявляйте турботу й співпрацю.
 5. Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, установлених законом.
 6. Не свідчи неправдиво на ближнього твого.
2. Ознайомтеся зі статтями документів і висловіть свою думку щодо переплетення в них норм права й моралі. Запишіть та презентуйте свої висновки.

Женевська Конвенція про захист цивільного населення під час війни

Стаття 3. З особами, які не беруть активної участі в бойових діях, у тому числі з особами зі складу збройних сил, що склали зброю, а також із тими, хто hors de combat («вийшли з ладу») унаслідок хвороби, поранення, затримання чи з будь-якої іншої причини, поведуться гуманно, без будь-якої ворожої дискримінації, причиною якої слугують раса, колір шкіри, релігія чи вірування, стать, походження чи майновий стан чи будь-які інші подібні критерії.

Конституція України

Стаття 51. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

**СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ**

Гідність (людська гідність) — це цінність людини незалежно від будь-яких її біологічних чи соціальних ознак; моральна риса, яка відображає унікальну природу людини.

Мораль — це сукупність життєвих принципів, поглядів, оціночних суджень людей, а також відповідних їм норм поведінки, що відображають уявлення про добро і зло, справедливість, гідність, про те, що схвалюється або засуджується суспільством.

Правознавство (або юриспруденція) — це наука, що вивчає право як особливу систему соціальних норм, а також державу як організацію політичної влади.

Рівність — це забезпечення однакових для всіх умов здійснення особистої свободи; включає рівність прав, свобод та обов'язків громадян; рівність перед законом і судом.

Свобода — це можливість власного незалежного вибору варіанту поведінки в межах закону.

Свобода людини — це сфера її автономії від держави, влади, інших громадян, спроможність діяти відповідно до своїх інтересів і мети.

Справедливість — це неупереджене ставлення до всіх, повага до прав кожного.

ПІДСУМУЙТЕ

1. Перегляньте перелік понять та ідей, створений вами на початку заняття (с. 4). Які інші / нові для вас поняття та ідеї ви обговорювали?
2. Що таке соціальні норми? Які є їх види?
3. Які основні засади права?
4. Поверніться до ключового питання заняття (с. 4) й сформулюйте короткий висновок про роль права для людини, суспільства, держави.
5. Чому, на вашу думку, було б неефективно або навіть небезпечно намагатися замінити всі моральні та корпоративні норми на правові? Де проходить межа, за якою втручання права є зайвим?

ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. Існує думка, що право — це мінімум моралі. Наведи приклад правої норми, яка перестала б ефективно «працювати» без підтримки суспільної моралі або звичаїв. Чому для стабільності суспільства і держави важливо, щоб соціальні норми не суперечили між собою? Запиши дві тези й представ їх класу.
2. Що таке правознавство? Як цей предмет пов'язаний з іншими навчальними предметами — історією, громадянською освітою?
Заверши речення: *Від вивчення предмета «Правознавство» я очікую...*

Е-ДОДАТОК

Відкрий **е-додаток** і виконай завдання до § 1 (1.1, 1.2, 1.3).

РОЗДІЛ 1

ПРАВО В ЖИТТІ ЛЮДИНИ, СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ





§ 2-3

ПРАВО: РЕГУЛЮВАННЯ Й ЗАХИСТ СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ



Чому право є особливим видом соціальних норм

 **ОБГОВОРІТЬ**

Пригадайте із занять з історії, як виникнення права пов'язане з державою. Назвіть кілька правових пам'яток різних історичних періодів. На основі однієї з них опишіть, що вони закріплювали.



 ДІЄМО РАЗОМ

Розгляньте хмару слів. Яке поняття є тут ключовим? Що воно означає? Як пов'язане з іншими, що є у хмарі? У чому соціальне призначення явища, позначеного цим ключовим поняттям?



1 Поняття та ознаки права



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

У чому унікальність права (відмінність від інших соціальних норм)? Чому формальна визначеність права є важливою для захисту прав та інтересів людини? Що було б, якби закони існували лише в усній формі? Чому право називають «силовим полем» держави? Як ви розумієте вислів: «Тільки право має зуби»? Про яку ознаку права тут ідеться і чому вона є вирішальною для підтримання порядку?

Держава і право виникли з потреби людей у безпеці, захисті майна й територій. Право завжди йде пліч-о-пліч із соціумом, адже людина є його основним споживачем, а її інтереси й потреби — джерелом його змісту. Тож **право** — це встановлені державою норми для всіх, на кого поширюється її влада, для забезпечення порядку і справедливості.

Однією з основних ознак права є його *формальна визначеність*. Для надання правовим нормам обов'язкового характеру держава закріплює їх в офіційних джерелах — *нормативно-правових актах*: законах, постановах, указах, інших юридичних документах. Це забезпечує точність і публічність правових положень, робить їх доступними для всіх учасників відносин, що регулюються правом, та убезпечує від довільних тлумачень.

На відміну від інших соціальних норм, особливістю права є *охорона державою*. Через систему правоохоронних органів (поліція, прокуратура, суд) держава забезпечує ефективне функціонування правових норм. У разі невиконання / порушення цих норм відповідні органи можуть застосовувати до порушників *заходи державного примусу*.

Норми права є *зразками (моделями) поведінки*, що регламентують дії учасників / учасниць у типових, повторюваних, суспільно значущих ситуаціях: чітко визначають права та обов'язки людини, спільноти. Звідси випливає, що правові норми мають *загальний характер*.



ДІЄМО РАЗОМ

Уявіть процес створення правової норми як роботу логічного «конвеєра»:

ВИЯВЛЕННЯ

ПОТРЕБИ (суспільна потреба / інтерес людини):

поява нової ситуації / нових відносин (наприклад, збільшення кількості електросамокатів на тротуарах).

Суспільство відчуває потребу в правилах, щоб убезпечити пішоходів

ПРОЦЕС (народження та узгодження норми):

формується правило (норма) — «особа на самокаті повинна поступатися пішоходу», що має бути сумісним із відповідними законами, зокрема з Правилами дорожнього руху, і не суперечити їм

РЕЗУЛЬТАТ (фіксація в законі та ефективна модель):

держава фіксує норму як положення закону. Тепер це обов'язкове правило поведінки, дотримання якого контролюють правоохоронні органи

«Пропустіть» через описаний на с. 14 «конвеєр» ситуацію із захистом авторського права на фотографії в соцмережах:

Етап 1. Обґрунтуйте, чий інтерес (чию потребу) потрібно захистити.

Етап 2. Сформулюйте правило (норму): як люди мають поводитися з чужим контентом. З якими законами (наприклад, про свободу інформації) ця норма має бути узгоджена?

Етап 3. Як має бути сформульована фінальна стаття в законі, щоб вона реально працювала?

Презентуйте результати роботи класу.

2 Функції права



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Пригадайте з інших предметів (математики чи біології) значення слова «функції». Як функції виконує право як регулятор суспільних відносин? На основі тексту підпараграфа розширте відповідь на це запитання.

Функції права — це основні напрями впливу права на суспільні відносини, свідомість та поведінку людей. Вони показують, яку роль відіграє право в житті суспільства і держави, для чого воно потрібне та як допомагає налагодити порядок. Функції права немов відповідають на запитання «Що робить право?», «Для чого існують закони?». Серед багатьох завдань, які виконує право, традиційно виокремлюють дві головні функції, що взаємодоповнюють одна одну.

ПРАВОВИЙ ВПЛИВ



РЕГУЛЮВАННЯ:

упорядкування суспільних відносин (встановлення дозволених / обов'язкових правил поведінки)



ОХОРОНА:

захист правовідносин від порушень, встановлення заборон, відновлення порушених прав, притягнення до відповідальності

Як право будує порядок

Право впорядковує суспільні відносини через:

- закріплення порядку — унормування того, що вже склалося (наприклад, Цивільний кодекс України чітко визначає право власності, що надає власникам юридичні гарантії);

- надання суспільним відносинам правової форми — упорядкування, закріплення або стимулювання розвитку через встановлення правил поведінки, прав та обов'язків.

Як право захищає суспільство

Право діє через механізми захисту:

- встановлення заборон — визначає межі та забороняє небезпечні діяння (наприклад, заборона наркотичних засобів захищає безпеку людей);
- юридичний захист та відповідальність — у разі порушень держава застосовує санкції (наприклад, кримінальна відповідальність за крадіжку або адміністративна — за порушення Правил дорожнього руху). Це не лише відплата, а відновлення справедливості й запобігання вчиненню правопорушень.

Отже, *регулятивна функція права* — це створення чітких правил, які організовують суспільне життя, роблять його передбачуваним і сприяють досягненню спільних цілей. А *охоронна функція права* забезпечує ефективність регулятивних норм через механізми примусу та відновлення правопорядку. Тобто регулятивна функція встановлює, «як має бути», а охоронна — визначає, «що робити, якщо щось не так, як має бути».



ДІЄМО РАЗОМ

1. Подумайте, що важливіше для зведення будинку — чітке креслення чи паркан навколо будмайданчика? Як ці дві речі допомагають одна одній?

Спробуйте перенести цю логіку на право: що в ньому є «кресленням», а що — «парканом»? Наведіть 1–2 приклади того, як право:

- щось *регулює* (наприклад, правила дорожнього руху);
- щось *захищає* (наприклад, права людини);
- на щось *впливає* (наприклад, формує поведінку людей).

Презентуйте результати своєї роботи класу.

2. Проаналізуйте ситуацію за запитаннями до неї.

Увечері 17-річний Кузьма побачив, як невідомі йому юнаки розмальовували стіни історичної будівлі аерозольними фарбами. Кузьма, знаючи, що це є порушенням правил охорони історичних пам'яток, викликав поліцію. Поліцейський патруль затримав горе-художників. Згодом суд призначив їм адміністративний штраф.

1. Які соціальні норми були порушені в цій ситуації?
2. Яка ознака права виражається в тому, що юнаків затримали і притягнули до відповідальності?
3. Яку функцію права ілюструє призначення порушникам штрафу?
4. Які органи забезпечили застосування правових норм у цій ситуації?

3 Джерела права

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Пригадайте із занять з історії та громадянської освіти, в яких документах закріплюються норми права. Чи можна назвати такі документи джерелами права? Чому? Знайдіть у тексті підпараграфа опис чотирьох шляхів, якими правило стає офіційним. У чому головна відмінність між правилом, що виникло «саме по собі» (звичай), та тим, яке було спеціально створене (акт / договір)?

Щоб правові норми ефективно регулювали суспільні відносини, вони мають бути відомими і зрозумілими тим, кого вони стосуються. Тому їх необхідно певним чином оформити. Державно-офіційні способи закріплення та зовнішнього прояву правових норм називають **джерелами права**. З них ми дізнаємося про чинні норми.

Одним із найдавніших джерел права є *правовий звичай*. Це правові правила, що склалися історично внаслідок їх багаторазового повторення та які держава визнає обов'язковими. Особливість правового звичаю в тому, що він виникає з повсякденного життя і традицій суспільства. Проте для того, щоб звичай став правовим, його має схвалити держава. Наприклад, в Україні Різдво є неробочим днем — так народна традиція набула статусу правової норми, закріпленої у трудовому законодавстві.

Найпоширенішим і, мабуть, найважливішим джерелом права в сучасному світі є *нормативно-правовий акт* — офіційний документ, що містить норми права, які ухвалює за встановленою законом процедурою уповноважений орган держави. Це, наприклад, закони, постанови уряду, накази міністерств або рішення місцевих рад.

У нашій державі нормативно-правові акти мають свій «паспорт», який допомагає легко знайти потрібний документ і впевнитися в його чинності.

Паспорт закону	
Офіційна назва	Закон України «Про освіту»
Ким (яким державним органом) ухвалено	Верховна Рада України
Коли ухвалено	05 вересня 2017 року
Коли набув чинності (дата, з якої став обов'язковим для виконання)	28 вересня 2017 року (з дня, наступного за днем його опублікування в газеті «Голос України» № 178 від 27.09.2017)
Порядковий номер	№ 2145-VIII, де 2145 — порядковий реєстраційний номер, а VIII — номер скликання Верховної Ради України, яка його прийняла

До джерел права належить і *правовий договір*. Це документ, який виникає внаслідок взаємної домовленості кількох суб'єктів (учасників, сторін) і положення якого забезпечуються державою. Прикладом правового договору в національному праві є колективний договір, який укладають між собою адміністрація підприємства та трудовий колектив, регулюючи умови праці та соціальні гарантії. На міжнародному рівні правові договори (угоди, пакти тощо) є ключовими джерелами міжнародного права, як-от Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, що закріплює фундаментальні права та свободи людини для держав-учасниць.

Особливим джерелом права, поширеним, наприклад, у Великій Британії, США, Австралії, є *правовий прецедент*. Це рішення суду (адміністративного або кримінального) у конкретній справі, яке надалі слугує обов'язковим зразком для вирішення подібних справ. У цих державах суддя, ухвалюючи рішення, не лише застосовує чинні закони, а й може створювати нові правові норми, якщо раніше таких випадків не було або чинних норм виявилось недостатньо.

В Україні правовий прецедент формально не є основним джерелом права, проте на практиці почасти застосовують його елементи. Наприклад, правові висновки Верховного Суду України щодо застосування норм права є обов'язковими для судів нижчих інстанцій під час вирішення аналогічних справ. Рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), де Україна є стороною, є обов'язковими для виконання нею. А рішення ЄСПЛ щодо інших справ (які безпосередньо не стосуються України) мають враховувати українські суди при застосуванні національного законодавства.

Кожне з означених джерел права відіграє свою роль у формуванні й функціонуванні *правової системи* — внутрішньо узгодженої сукупності взаємопов'язаних і взаємодіючих правових явищ, відображаючи різні етапи розвитку суспільства та його потреби в регулюванні.



ДІЄМО РАЗОМ

- З переліку доберіть образну характеристику до кожного з видів джерел права й розкрийте її: *стовп правової системи; мудрість поколінь; судове рішення як зразок; угода, що створює норми*. Подайте це у формі схеми.



- Зверніться до таблиці на с. 17. Яка дата — ухвалення акту чи набуття ним чинності є для юриста важливішою? Поясніть.

4 Будова права

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

На основі підпараграфу доведіть, що право є системою. Назвіть та схарактеризуйте елементи цієї системи. Наведіть приклади норм права, галузей права, правових інститутів, які стосуються безпосередньо вас чи вашого оточення.

Первинним елементом системи права є **норми права** — загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені й охоронювані державою. Правова норма — це своєрідна модель поведінки людини в конкретній ситуації, де розписані певні права й обов'язки тих, кого вона стосується.

Норми права різняться за характером приписів (вимог). Існують норми, які уповноважують нас діяти певним чином, вчиняти конкретні дії для задоволення своїх потреб. Наприклад, статтею 42 Конституції України визначено, що кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Є норми, що встановлюють обов'язок, тобто необхідну для суспільства й держави поведінку особи. Скажімо, у статті 66 Конституції України зазначено, що кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки. Існують і правові норми, що забороняють вчиняти певні дії або зловживати своїми можливостями (правами). Наприклад, стаття 30 Конституції України встановлює, що не допускається проникнення до житла або іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.

Правові норми об'єднані в галузі права. **Галузь права** регулює якісно однорідну сферу суспільних відносин. Наприклад, в Україні державний лад, права і свободи громадян, повноваження державних органів визначає конституційне право, майнові відносини регулює цивільне право, відносини в процесі праці — трудове, а у сфері публічного управління — адміністративне. Кожна галузь права має свій предмет і метод правового регулювання, а також джерела — кодекси, закони тощо.

Елементом системи права є і **правовий інститут** — він урегульовує конкретну сторону суспільних відносин.

Види правових інститутів	Особливість	Приклади
Галузеві	Сформовані нормами однієї галузі права	Інститут громадянства (конституційне право); інститут шлюбу (сімейне право)
Міжгалузеві	Охоплюють норми кількох галузей права	Інститут представництва (цивільне право, цивільно-процесуальне право та ін.)
Комплексні	Об'єднують норми різних галузей права	Інститут прав людини: норми, які стосуються захисту прав і свобод людини, конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального права

Отже, право як система — це логічно завершена цілісність. Її будова включає: норми права — «цеглинки», що встановлюють конкретні правила поведінки; інститути права — групи норм, що регулюють окремі види відносин; галузі права — великі підрозділи, що впорядковують сфери життя; принципи права — засадничі ідеї, що пронизують усю систему. Завдяки такій будові право діє як єдиний злагоджений механізм, що забезпечує стабільність суспільства, захищає автономію особи й установлює справедливий правопорядок.



ДІЄМО РАЗОМ

1. Порівняйте систему права з будь-якою іншою системою (наприклад, мовою чи комп'ютером). Що в них спільного в плані будови та взаємодії елементів (частин)? А що відмінне?
2. Уявіть, що ви готуєте на заняття невелику доповідь на тему «Право — складна, але зрозуміла система». Презентуйте класу її план або кілька тез до неї. Сформулюйте короткий висновок (резюме), відповівши на запитання: *Що, на вашу думку, робить систему права складною? Які приклади з нашого повсякденного життя доводять, що право є зрозумілим?*

5

Система законодавства



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

У чому різниця між правом і законом? Що із цього є суттю, а що — формою її вираження? Поясніть.

У широкому значенні поняття «законодавство» є сукупністю всіх чинних у державі нормативно-правових актів — законів, постанов, указів тощо. За юридичною силою нормативно-правові акти в Україні поділяють на **закони й підзаконні акти**.

Закон — це офіційний письмовий документ, який містить норми права й регулює найважливіші суспільні відносини. Закони є актами вищої юридичної сили, тобто інші, підзаконні нормативно-правові акти не можуть суперечити їм. Серед законів основним є Конституція нашої держави. В Україні закони приймає і вносить зміни до них парламент — Верховна Рада України, яка є єдиним законодавчим органом. Однак у порядку, визначеному законодавством, закони може схвалювати і Всеукраїнський *референдум* — загальне голосування громадян.

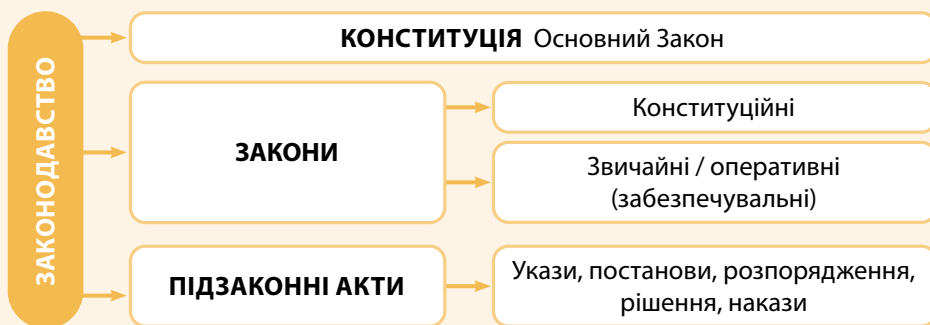
Підзаконний нормативно-правовий акт — це документ компетентного органу держави, який ухвалюють відповідно до закону, на його основі та для його виконання. Їх видають органи державної влади й місцевого самоврядування. Ці документи мають узгоджуватися із законами й не суперечити їм. До підзаконних актів належать постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови і розпорядження Кабінету

Міністрів України, накази міністерств і відомств, рішення місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування.

Від законів і підзаконних актів слід відрізнити *індивідуально-правові акти* — юридичні документи, що вирішують конкретне питання. Вони є актами застосування норм права, як-от рішення суду, акт помилування, рішення про удостоєння державної нагороди, чи актами, які містять тлумачення правових норм, наприклад, рішення Конституційного Суду України.

ОБГОВОРІТЬ

На основі схеми розкрийте поняття «система законодавства». Який принцип ілюструє вертикальне розташування елементів у схемі? Поясніть його.



СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Галузь права — це сукупність норм права, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин певними методами.

Джерела права — це державно-офіційні способи закріплення й вияву правових норм.

Закон — це офіційний письмовий документ, який містить норми права та регулює найважливіші суспільні відносини, ухвалений законодавчим органом держави або референдумом.

Норма права — це загальнообов'язкове формально визначене правило поведінки, чинне в часі і просторі, яке встановлює й охороняє держава.

Підзаконний нормативно-правовий акт — це документ компетентного органу держави, ухвалений відповідно до закону, на його основі та для його виконання.

Право — це система встановлених і охоронюваних державою загальнообов'язкових, формально визначених норм загального характеру, що регулюють суспільні відносини.

Правовий інститут — це виокремлена група норм права, які регулюють певну сторону суспільних відносин.

Функції права — це основні напрями впливу права на суспільні відносини, свідомість і поведінку людей, що виражають роль та призначення права у суспільстві й державі.

✓ ПІДСУМУЙТЕ

1. Поясніть своїми словами поняття: *право, формальна визначеність права, державний примус, джерела права.*
2. Які ознаки властиві праву? Виберіть дві з них і розкрийте їх суть.
3. Які є джерела права в Україні? Яке з них — найпоширеніше?
4. Як побудована система права?
5. Які функції виконує право? Яким із зображень можна позначити кожен з них? Доберіть до кожної із цих функцій по два приклади, які не були наведені в підпараграфі 2. Відобразіть це у формі таблиці.

Основні функції права		
Приклад 1		
Приклад 2		

6. Чи збігаються поняття: а) *право і закон*; б) *галузь права та правовий інститут*; в) *закон і законодавство*? Поясніть.
7. Чому, на вашу думку, у сучасному світі нормативно-правовий акт витісняє правовий звичай? Які переваги дає письмова фіксація норми права для людини?
8. Поміркуйте над ситуацією: виникли нові відносини (наприклад, у віртуальній реальності). Яке з джерел права першим «відреагує» на це і чому?

✍ ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. На основі матеріалу заняття сформулюй і запиши кілька тез для розкриття ключового питання теми: *Чому право є особливим видом соціальних норм.*
2. Проаналізуй уявну ситуацію за запитаннями до неї.

У селі з населенням 200 осіб не існує офіційних законів. Усі суперечки / конфлікти вирішує старійшина села, який керується традиціями, власним життєвим досвідом і здоровим глуздом. Більшість мешканців села задоволені цим.

1. Чи можна стверджувати, що в цьому селі існує право як система норм? Обґрунтуй свою відповідь, посилаючись на ознаки права.
2. Якими є, на твою думку, переваги / недоліки такої системи регулювання суспільних відносин?
3. Як, на твою думку, зміниться ситуація, якщо населення села зросте до 10 000 осіб? Чи виникнуть інші потреби в регулюванні відносин? Які?
4. Чи пристанеш ти до такої думки: *Без права суспільство потонуло б у хаосі, де панували б лише сила й анархія*? Свою відповідь обґрунтуй і запиши.

🖱 Е-ДОДАТОК

Відкрий **е-додаток** і виконай завдання до § 2–3 (2–3.1, 2–3.2, 2–3.3).



§ 4

ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ: КОЛИ ПРАВО ВСТУПАЄ В ДІЮ

? Чому правовідносини називають «життям» права

ОБГОВОРІТЬ

Пригадайте, що таке суспільні відносини. Якими вони бувають? Які ви знаєте регулятори суспільних відносин? Чи всі відносини в суспільстві упорядковуються нормами права? Наведіть відповідні приклади.

ДІЄМО РАЗОМ

Розгляньте малюнки. Які правові відносини ілюструє кожен з них — цивільні, адміністративні, кримінальні, трудові, сімейні? Поясніть свій вибір. Наведіть приклади життєвих ситуацій, які підпадали б під кожен із цих видів правовідносин. Сформулюйте висновок про важливість правового врегулювання суспільних відносин. Поверніться до нього наприкінці заняття.



1 Поняття й особливості правовідносин



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Чим правові відносини відрізняються від інших видів суспільних відносин?
Як у правовідносинах реалізується право?

З-поміж усіх різноманітних суспільних відносин, які оточують нас щодня — економічних, релігійних, моральних і багатьох інших — особливе місце посідають **правові відносини**. У них норми права «оживають» — вони з абстрактних правил перетворюються на конкретні, зрозумілі права та обов'язки кожного / кожної з нас у взаємодії з іншими людьми, спільнотами, організаціями та державними органами.

Наприклад, коли людина купує щось у магазині, виникають взаємні права й обов'язки між нею (як покупцем) і продавцем. Коли хтось десь працює, то існують чітко визначені права та обов'язки працівника й роботодавця. Навіть у сім'ї відносини між подружжям, батьками й дітьми регулюють певні правові норми.

Правові відносини виникають постійно в нашому повсякденні. Наприклад, коли особа дарує певну річ іншій, здає валізу до камери схову, купує квиток на театральну виставу, оформлює документи для отримання пенсії, укладає договір оренди земельної ділянки чи користується власним авто.

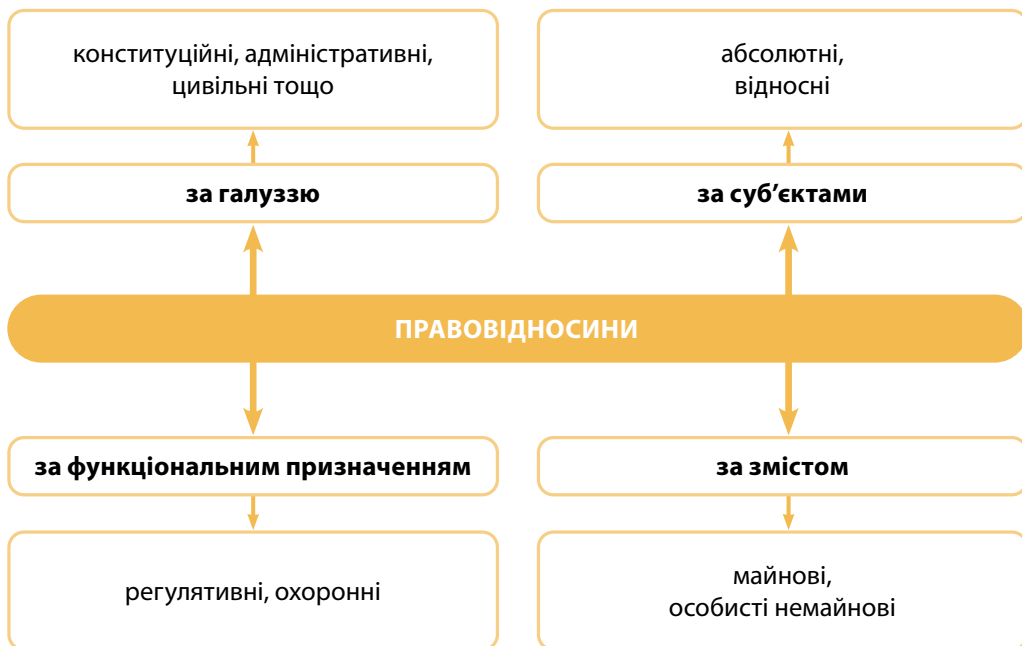
Правовідносини — це суспільні відносини, що виникають на основі норм права, учасники яких наділені чітко визначеними правами й обов'язками. Через правові відносини якнайкраще проявляється основне призначення права — слугувати для впорядкування й урегулювання тих суспільних відносин, які потребують чітких правил і захисту.

У правовідносинах право реалізується через дотримання, виконання й використання норм права суб'єктами, що втілюється в їхній реальній поведінці.

Юридичний «профіль» правовідносин

- *Встановлення меж поведінки*: правовідносини відображають реальний зв'язок між особами в суспільстві, встановлюючи межі дозволеної та обов'язкової поведінки. Це «коридор», у якому ми діємо вільно, поки не впираємося у «стіну» закону.
- *Нормативна зумовленість*: правовідносини завжди виникають на основі норм права і суворо ними регулюються. Пам'ятайте: немає норми права — немає правовідносин.
- *Взаємозв'язок прав та обов'язків*: правовідносини мають двосторонній зв'язок — передбачають суб'єктивні права і юридичні обов'язки для всіх учасників: право однієї сторони породжує юридичний обов'язок іншої.

Правовідносини дуже різноманітні, тож і класифікують їх за різними критеріями. Це допомагає краще зрозуміти їх природу й дію.



Також правовідносини розрізняють за кількістю учасників: прості (двосторонні) виникають між двома учасниками (наприклад, продавцем і покупцем), а складні (багатосторонні) — між трьома й більше учасниками (наприклад, відносини у великій корпорації чи міжнародні відносини). За тривалістю правовідносини можуть бути такими, що виникають на певний строк (наприклад, договір оренди на рік) чи такими, що діють без обмеження строку (наприклад, право власності).

Розуміння видів правовідносин допомагає глибше зануритися у світ права і зрозуміти, як воно регулює безліч аспектів нашого життя.

ДІЄМО РАЗОМ

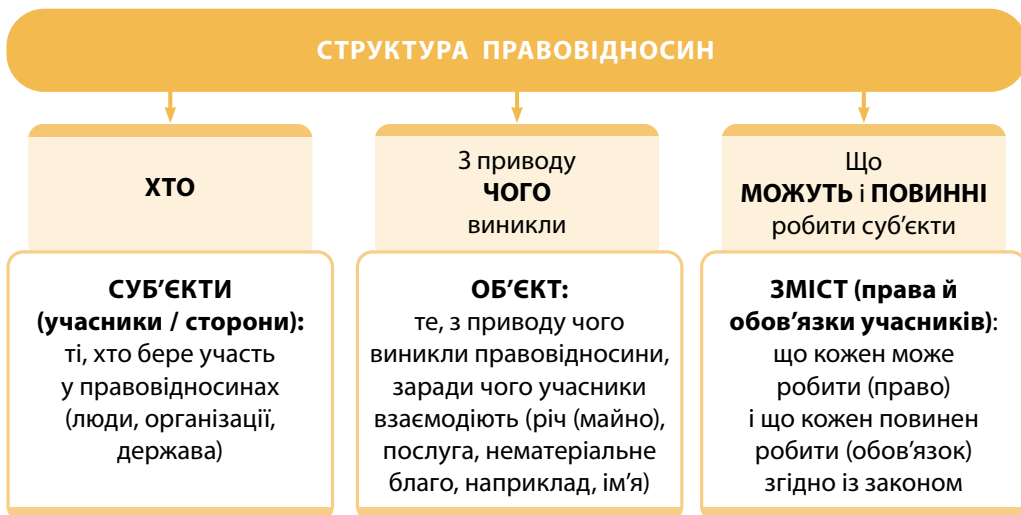
Наведіть один приклад правовідносин. Схарактеризуйте їх за критеріями, зазначеними в тексті підпараграфа.

2 Структура правовідносин

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Яким є склад правовідносин? З приводу чого можуть виникати правовідносини? Хто є їх учасниками (сторонами)? Чим має бути наділена особа, щоб вступити у правовідносини?

Щоб правовідносини «запрацювали», необхідна наявність трьох елементів.



Суб'єкти правовідносин бувають індивідуальними (громадяни, іноземці, особи без громадянства) та колективними (установи, організації, державні органи, трудові колективи, територіальні громади, громадські об'єднання). Людину в правовідносинах називають *фізичною особою*, тобто тою, яка фізично існує, а організацію (установу, підприємство) — *юридичною особою*.

Щоб вступити у правовідносини, суб'єкти (сторони) мають бути наділені **правосуб'єктністю**. Це передбачена нормами права здатність бути носієм прав і обов'язків, здійснювати їх від свого імені та нести юридичну відповідальність за свої дії. Термін «здатність» у праві означає юридично визнану можливість. Тобто це не особиста здатність щось робити, а та можливість, яку визнає і захищає закон.

Правосуб'єктність складають *правоздатність*, *дієздатність* і *деліктоздатність* (делікт з латини — вчинок).

Правосуб'єктність фізичної особи		
Правоздатність	Дієздатність	Деліктоздатність
Здатність особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки	Можливість особи самостійно реалізовувати свої права й обов'язки	Спроможність особи нести юридичну відповідальність за свої протиправні діяння
Виникає у фізичної особи з народження й припиняється з її смертю	Залежить від віку й особистих властивостей фізичної особи (здатності до усвідомлених дій, керування ними, розуміння їхніх наслідків)	Виникає зазвичай одночасно з дієздатністю, але може мати особливості в різних галузях права (наприклад, настає з певного віку)

На відміну від фізичних осіб, які народжуються і помирають, юридичні — створюються й ліквідовуються. Їхні правоздатність і дієздатність виникають одночасно з моменту легалізації державою (реєстрації або затвердження статуту чи установчого договору). Юридичні особи мають право займатися тими видами діяльності, задля яких їх створювали і які зафіксовано в їхніх документах.

Будь-які правовідносини виникають з приводу конкретного блага, щодо якого суб'єкти вступають у них. У структурі правовідносин його називають *об'єктом*. Це можуть бути немайнові блага (життя, честь, ділова репутація, публічний порядок тощо) і майнові блага (речі, гроші, рухоме й нерухоме майно, послуги тощо).

Зміст правовідносин складається з двох тісно пов'язаних сторін:

- **Юридична сторона** — суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Це *міра можливої поведінки* (те, що особа може робити або вимагати) та *міра належної поведінки* (те, що особа повинна виконати або від чого утриматися). Тут діє правило «дзеркала»: суб'єктивне право одного учасника породжує юридичний обов'язок іншого.
- **Фактична сторона** — реальна поведінка учасників, що відповідає їхнім правам і обов'язкам.

Приклад: купівля-продаж

Юридична сторона: покупець має право отримати товар, а продавець зобов'язаний його передати. Продавець має право на гроші, а покупець зобов'язаний їх сплатити.

Фактична сторона: покупець передає гроші, а продавець передає йому товар.

Отже, сукупність основних елементів (суб'єкти, об'єкт, зміст) правовідносин — це їх сутність, що показує, як норми права втілюються в життя через конкретні дії суб'єктів.



ДІЄМО РАЗОМ

1. Проаналізуйте право на охорону здоров'я та визначте, як воно реалізується в правовідносинах: **використання** — здійснення свого права (наприклад, звернення до лікаря або вибір медичного закладу); **виконання** — здійснення обов'язку (наприклад, обов'язок батьків регулярно вакцинувати дитину); **дотримання** — утримання від заборонених дій (наприклад, заборона продажу прострочених ліків). Наведіть інший приклад реалізації права у правовідносинах.
2. Проаналізуйте подану ситуацію та визначте ключові елементи правовідносин. Виконайте це завдання у формі таблиці (с. 28).

16-річний Андрій влаштувався на літо кур'єром у піцерію торговельної мережі на неповний робочий день. Між ним і директором було укладено трудовий договір.

Елемент правовідносин	Суб'єкт / Об'єкт / Зміст
Суб'єкт 1 (працівник, фізична особа)	
Суб'єкт 2 (роботодавець, юридична особа)	
Об'єкт (з приводу чого відносини)	
Зміст (право)	Право Андрія: на ...
Зміст (обов'язок)	Обов'язок Андрія: ...

3 Юридичні факти: події та дії



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Висловіть припущення, що таке юридичні факти і яке вони мають значення для правовідносин. За текстом підпараграфа уточніть і розширте свою відповідь.

Для того, щоб «запустити» механізм правовідносин, потрібен привід. Виникнення, зміна й припинення правовідносин пов'язані з конкретними життєвими обставинами, в яких опиняються суб'єкти правовідносин. Такі обставини називають **юридичними фактами**. Вони зумовлюють правові наслідки, визначають зміст взаємних прав і обов'язків учасників / сторін.

Юридичні факти не є елементом складу правовідносин, однак нерозривно з ними пов'язані — правовідносини неможливі без юридичних фактів, навіть за наявності чинних правових норм. Факти стають юридичними, коли їх такими визнає закон. Право не породжує факти, а надає їм статусу юридичних. Тож юридичні факти — це реакція правової норми на конкретну життєву ситуацію, передбачену нею.

Види юридичних фактів

Події — обставини, що не залежать від волі людини (народження, стихійне лихо, досягнення певного віку).

Дії — обставини, що є наслідком вольової поведінки людини: *правомірні* — відповідають закону (купівля товару, реєстрація шлюбу); *протиправні* — порушують закон (крадіжка, шахрайство).

Важливо: вчинення правопорушення — це теж юридичний факт.

Юридичні факти змушують правовідносини «рухатися»: виникати (влаштування на роботу — особа стає працівником); змінюватися (переведення на іншу посаду — права та обов'язки працівника змінилися / оно-вилися); припинятися (звільнення — юридичний зв'язок особи з роботодавцем розірвано).

Отже, юридичні факти є своєрідними «пусковими механізмами» для дії права — вони перетворюють загальні приписи закону на конкретні права і обов'язки людей, установ, організацій.

 ДІЄМО РАЗОМ

У кожній ситуації знайдіть юридичний факт (або факти), а потім визначте, чи є він подією (щось, що сталося незалежно від волі людини) або дією (щось, що особа зробила свідомо).

1. *Дмитро відсвяткував свій 18-й день народження. Наступного дня він голосував на виборах.*
2. *Ганна уклала кредитний договір і придбала новий смартфон.*
3. *Під час сильної грози зламало гілку дерева, і вона впала на припаркований автомобіль, пошкодивши його.*

 СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Правовідносини — це суспільні відносини, врегульовані нормами права, учасники яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Правосуб'єктність — це передбачена нормами права здатність особи (фізичної або юридичної) бути учасником правовідносин.

Юридичні факти — це конкретні життєві обставини, які визнані законом і спричиняють виникнення, зміну або припинення правових відносин.

 ПІДСУМУЙТЕ

1. Що таке правовідносини? Які ключові ознаки відрізняють їх від інших суспільних відносин (наприклад, моральних чи релігійних)?
2. Назвіть і схарактеризуйте основні елементи (склад) правовідносин. Наведіть приклад правовідносин, вказавши їхніх суб'єктів, об'єкт і зміст.
3. Користуючись схемою на с. 26, доведіть, що правовідносини — це завжди зв'язок між особами, а не між особою та річчю.
4. Чому, на вашу думку, важливо розрізняти події та дії в юридичному сенсі?
5. За допомогою математичних символів (+, =, ≠), дужок та стрілок (→) складіть «формулу» правовідносин, відобразивши три обов'язкові елементи: **Суб'єкт**, **Об'єкт** та **Зміст** (права та обов'язки).

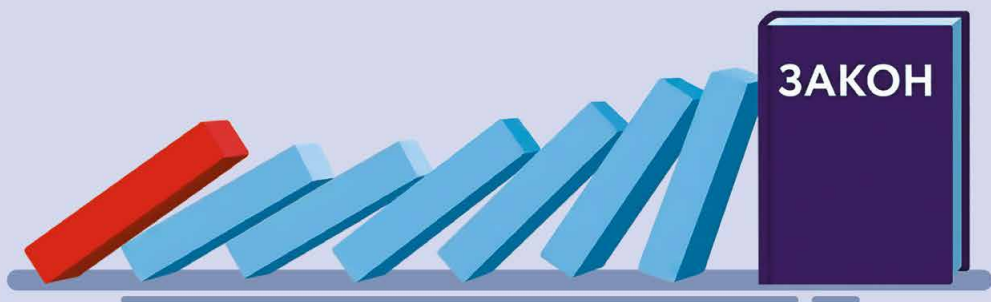
 ПОВПРАВЛЯЙСЯ

Проаналізуй свій типовий день, опинившись у ролі юриста / юристки:

1. Визнач 2–3 ситуації, де ти вступаєш / вступала у правовідносини.
2. Назви сторони, об'єкти (блага) та свої права й обов'язки в кожній із ситуацій.
3. Зроби короткий висновок: чому правовідносини є «каркасом» життя людини та суспільства.

 Е-ДОДАТОК

Відкрий **е-додаток** і виконай завдання до § 4 (4.1, 4.2, 4.3).



§ 5–6

ПРАВОПОРУШЕННЯ. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

? Чому правопорушення завжди руйнує соціальний порядок і як юридична відповідальність допомагає його відновити

ОБГОВОРІТЬ

Чи впливає поведінка людини на інших людей і суспільство? Наведіть приклади поведінки, яка має позитивний або негативний вплив.

ДІЄМО РАЗОМ

Уявіть, що суспільство — це ланцюг доміно. Обговоріть, як одне правопорушення (наприклад, крадіжка кабелю зв'язку або пошкодження зупинки) запускає ланцюгову реакцію проблем для десятків / сотень інших людей. Хто має «зупинити» це «падіння доміно»?

1 **Правова поведінка: поняття й види**

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що таке правомірна і протиправна поведінка? Як може проявлятися протиправна поведінка? Наведіть приклади.

Поведінку, унормовану правом, називають *правовою поведінкою*. Вона буває — *соціально корисною* або *шкідливою* залежно від того, дотримується людина норм права чи порушує їх.

Правова поведінка виявляється у формі *діяння* — дії або бездіяльності. Вона носить свідомий та вольовий характер, тобто людина усвідомлює певні життєві умови й обставини й керує своїми діями, спрямовуючи поведінку на дотримання або порушення норм права. Розрізняють два види правової поведінки:

Правомірна поведінка	Протиправна поведінка
Відповідає нормам права	Порушує приписи норм права
Необхідна, бажана й корисна для суспільства (соціально допустима)	Шкідлива й небажана для суспільства
Має позитивні юридичні наслідки	Має негативні юридичні наслідки
Держава гарантує, стимулює, схвалює таку поведінку	Держава засуджує таку поведінку та застосовує заходи примусу

ДІЄМО РАЗОМ

Наведіть приклади двох правових ситуацій, в одній з яких учасники / учасниці діють правомірно, а в іншій — протиправно. Представте ці приклади класу.

2 Поняття, ознаки й види правопорушення

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

На основі тексту підпараграфа складіть схему «Види правопорушень» і проілюструйте кожний вид прикладом.

Задовольняючи власні потреби й інтереси, людина вчиняє конкретні дії або ж утримується від них, тобто певним чином поводить. Буває, що особа порушує норми права й діє протиправно. **Правопорушення** — це протиправне, суспільно шкідливе / небезпечне та винне діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом правопорушення (фізичною або юридичною особою), яке має юридично визначені негативні наслідки.

Щоб діяння було визнане правопорушенням, воно має відповідати таким обов'язковим ознакам:

- *протиправність*, тобто пряме порушення норми права: особа або ігнорує заборону, або не виконує певний обов'язок;
- *суспільна шкідливість* або *небезпечність*: вчинок завдає реальної шкоди (фізичної / майнової / моральної) інтересам осіб, суспільства чи держави;

- *винуватість*: психічне ставлення особи до свого вчинку та його наслідків: особа має розуміти, що вона робить, і бажати (або допускати) настання відповідних наслідків.

Наслідком вчиненого правопорушення є притягнення особи до відповідного виду *юридичної відповідальності*.

Є різні види правопорушень. За формою вини, наприклад, вони можуть бути умисними й учиненими з необережності. Також розрізняють правопорушення залежно від того, норми якої галузі права порушено та в якій сфері суспільних відносин це відбулося.

Вид правопорушення	Суть	Приклади
Конституційне	Порушення норм Основного закону, інших конституційних законів України	Порушення народним депутатом України вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності
Адміністративне (адміністративний проступок)	Протиправне діяння у сфері адміністративних правовідносин	Посягання на публічний порядок, встановлений державою (наприклад, у сфері дорожнього руху, громадського порядку, санітарних норм), розкрадання майна, дрібне хуліганство
Цивільне	Порушення норм цивільного законодавства	Невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань, заподіяння шкоди, псування майна
Дисциплінарне	Протиправне діяння у сфері трудових правовідносин	Неналежне виконання працівником своїх трудових обов'язків, порушення правил внутрішнього трудового розпорядку, прогул, порушення трудової, службової, військової дисципліни
Кримінальне	Суспільно небезпечне винне діяння, зазначене у Кримінальному кодексі України (ККУ), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення	Крадіжка, вбивство з необережності, шахрайство, наруга над могилою, незаконне заволодіння транспортним засобом, жорстоке поводження з тваринами

У кримінальному праві розрізняють два види кримінальних правопорушень — *кримінальні проступки* і *злочини*. Їх розмежовують за ступенем суспільної небезпеки діяння та видом і суворістю покарання, яке за нього передбачено Кримінальним кодексом України. Злочини, своєю чергою, розрізняють за ступенем тяжкості: нетяжкі, тяжкі, особливо тяжкі.

 ДІЄМО РАЗОМ

1. Поверніться до результатів виконання практичного завдання в рубриці «Діємо разом» (с. 31). Визначте вид правопорушення у наведеному вами прикладі протиправного діяння.
2. Доведіть, що думки про крадіжку, не втілені в реальні дії, не є правопорушенням. Якої обов'язкової ознаки тут бракує?
3. «Профільтруйте» через перелік ознак правопорушення подану ситуацію. Дайте відповідь на запитання і зробіть висновок, чи має тут місце правопорушення.

10-річний хлопчик під час гри випадково штовхнув велосипед сусіда, через що на транспортному засобі залишилися подряпини.

Чи є тут протиправність (порушення норми)? Чи є шкода? Чи є вина?
Чи є суб'єкт (чи досягла дитина віку відповідальності)?

Зробіть висновок: чи є цей вчинок правопорушенням у юридичному сенсі?

3 Склад правопорушення

 ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

На основі тексту підпараграфа складіть схему «Склад правопорушення». Визначте, у чому полягає важливість встановлення складу правопорушення.

Склад правопорушення — це сукупність обов'язкових елементів, що визначають діяння як правопорушення. Його утворюють об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона.

Об'єкт правопорушення — це захищені правом суспільні відносини та цінності (певні блага: власність, громадський порядок, здоров'я людини), на які посягає суб'єкт правопорушення і яким завдано шкоду (наприклад, порушене право власника на розпорядження майном, право отримати медичну допомогу тощо).

Об'єктивною стороною правопорушення є зовнішній прояв протиправного діяння, що має дві групи ознак:

1) обов'язкові:

- *діяння* — це вольовий вчинок особи у формі *дії* чи *бездіяльності*, свідомо спрямований на спричинення певних негативних наслідків;
- *шкідливі наслідки діяння* (їх настання або загроза настання);
- *причинно-наслідковий зв'язок між діянням і наслідками, які настали* (наприклад, умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства одного з подружжя (*причина*), що призводить (*наслідок*) до фізичних чи психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи);

2) факультативні (можуть не входити до складу правопорушень): спосіб, місце, оточення, обставини, час вчинення правопорушення.

Суб'єкт правопорушення — це особа, яка його вчинила. Так, суб'єктом кримінального правопорушення є *фізична осудна особа*, яка вчинила його у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Суб'єктами цивільного правопорушення можуть бути як фізичні, так і юридичні особи; адміністративного правопорушення — переважно фізичні особи, а в окремих ситуаціях, передбачених законодавством, і юридичні особи (наприклад, за порушення правил пожежної безпеки, невиконання вимог щодо охорони праці, порушення законодавства про захист прав споживачів).

Безвідносно до виду правопорушення обов'язкові ознаки суб'єкта такі:

- *досягнення певного віку*. Суб'єктом адміністративного чи кримінального правопорушення є особи, які на момент його вчинення досягли шістнадцятирічного віку. Щодо окремих видів кримінальних правопорушень, зазначених у статті 22 Кримінального кодексу України, їх суб'єктами можуть бути особи у віці від чотирнадцяти років;
- *осудність* — здатність особи усвідомлювати характер та значення своїх діянь і керувати ними. Якщо особа не могла усвідомлювати свої дії / бездіяльність і керувати ними через, наприклад, хворобливий стан психіки, вона не є суб'єктом правопорушення, тож і не може бути притягнута до юридичної відповідальності.

Суб'єктивна сторона правопорушення — це особисте психічне ставлення особи до вчиненого нею діяння і його шкідливих наслідків, де вина — головний «рентген» думок порушника. Вона може виступати у двох формах:

Форма вини	Суть	Приклад
Умисел	Особа усвідомлювала, бажала або свідомо допускала протиправні наслідки	Кишеньковий крадій поцупив гаманець
Необережність	Особа не передбачала наслідків (хоча мала б) або легко-важно сподівалася, що вони не настануть	Турист залишив багаття неза-гашеним, легковажно сподіва-ючись, що воно згасне, проте це призвело до лісової пожежі

До суб'єктивної сторони правопорушення належать також *мета* (те, чого суб'єкт прагнув досягнути) та *мотив* (внутрішні спонукання, якими суб'єкт керувався під час правопорушення, наприклад, корисливий мотив).

Певне діяння визнають правопорушенням лише за наявності усіх елементів його складу. За відсутності бодай одного з них діяння не розглядають як правопорушення — тоді й відсутня підстава для притягнення до юридичної відповідальності.

Кожне правопорушення — це завжди вихід за межі дозволеного законом. Тож будь-який крок, що порушує встановлені правила, неминуче має призводити до юридичної відповідальності.

**ДІЄМО РАЗОМ**

Проаналізуйте наведені ситуації. Скориставшись схемою, складеною вами на основі тексту підпараграфа (завдання на с. 33), сформулюйте запитання до цих ситуацій для з'ясування наявного / відсутнього складу правопорушення в них.

1. *Оксана (15 років) і Микола (17 років), перебуваючи у кінотеатрі в стані алкогольного сп'яніння, порушували громадський порядок: визукували нецензурні слова та заважали іншим глядачам.*
2. *Троє підлітків (13, 14 і 15 років) побили перехожого, відібрали в нього мобільний телефон, гаманець з п'ятьма тисячами гривень і документи. Потерпілого із численними травмами було доставлено в лікарню.*
3. *Петро систематично вчиняє фізичне і психологічне насильство щодо своєї дружини, що призводить до її фізичних та психологічних страждань і погіршення якості життя.*

4**Поняття, ознаки та принципи юридичної відповідальності****ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ**

Із занять з історії та громадянської освіти пригадайте, що таке відповідальність. А що таке юридична відповідальність? У чому її сутність? Які види юридичної відповідальності існують? Які принципи лежать в її основі?

Юридична відповідальність — специфічний вид відповідальності, метою якої є запобігання правопорушенням, забезпечення законності і правопорядку, гарантування прав і свобод людини й відновлення їх у разі порушення. В основі юридичної відповідальності лежить негативна реакція суспільства і держави на порушення норм права, осуд таких діянь.

Юридична відповідальність настає за порушення норм права й застосовується лише державою, її уповноваженими органами, передусім правоохоронними й судовими. Порядок притягнення до юридичної відповідальності чітко визначено законом. Тож юридична відповідальність передбачає *державний примус* (психологічний / фізичний вплив державних органів (посадових осіб) на правопорушників з метою спонукати, змусити їх до виконання норм права). Сутність юридичної відповідальності полягає в тому, що особа, яка вчинила протиправне діяння, має перетерпіти *негативні наслідки*, передбачені законодавством, за вчинення конкретного правопорушення. Вони можуть бути

майнового (сплата штрафу, конфіскація майна), *особистого немайнового* (обмеження, позбавлення волі) або *організаційного* (позбавлення права займати певні посади) характеру.

Принципи юридичної відповідальності — це основоположні засади, що відображають сутність права та визначають межі, підстави й порядок застосування заходів державного примусу до особи, яка вчинила правопорушення.

Законність та рівність	Справедливість кари	Захист прав особи
Законність підстав: юридична відповідальність настає лише за діяння, прямо заборонене законом	Невідворотність: жодне правопорушення не має залишатися поза реакцією держави	Презумпція невинуватості: особа вважається невинуватою, доки її вину не доведе суд у встановленому законом порядку
Рівність перед законом: усі суб'єкти правопорушень рівні, незалежно від будь-яких ознак	Індивідуалізація: стягнення / покарання має відповідати тяжкості вчинку та обставинам справи	Право на захист: кожна особа має право на професійну правничу допомогу та пояснення своїх дій
Однаковий підхід: за схожі правопорушення мають застосовувати однакові за змістом заходи впливу / примусу	Неприпустимість подвійного покарання: неможливість притягнення двічі до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме порушення	Право на мовчання: ніхто не зобов'язаний свідчити проти себе чи членів своєї сім'ї



ДІЄМО РАЗОМ

- Доберіть до кожної статті Конституції України відповідний принцип / принципи юридичної відповідальності із зазначених у підпараграфі та поясніть його / їх. Відобразіть у формі таблиці.

Конституційні принципи юридичної відповідальності		
Стаття Конституції України	Принцип	Це означає...
Стаття 58. Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи [...].		
Стаття 61. Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення. Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.		

Конституційні принципи юридичної відповідальності

Стаття Конституції України	Принцип	Це означає...
Стаття 62. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь [...].		
Стаття 63. Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист [...].		

2. Чи є ці принципи важливими для неупередженого й справедливого суду? Свою відповідь обґрунтуйте.

5 Види та підстави юридичної відповідальності

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

До видів правопорушень, зазначених у підпараграфі 2 (с. 32), доберіть відповідні види юридичної відповідальності. За яким критерієм їх виокремлюють? Що таке підстави юридичної відповідальності? Якими вони є? Яка мета юридичної відповідальності?

Кожен вид правопорушення тягне за собою відповідний вид юридичної відповідальності, встановлений законом.

Конституційно-правова відповідальність настає за конституційне правопорушення. Його суб'єктами є вищі посадові особи та органи державної влади. Наприклад, повноваження народного депутата України можуть бути припинені достроково, якщо народний депутат обіймає іншу оплачувану посаду, займається іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (тобто порушує вимогу щодо несумісності) і не припиняє таку діяльність та не подає особисту заяву про складення повноважень; Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо протягом одного місяця після виборів у ній не сформовано коаліцію (об'єднання) депутатських фракцій (груп).

Цивільно-правова відповідальність виникає як наслідок цивільного правопорушення (наприклад, невиконання умов договору, завдання особі, організації або державі майнових збитків шляхом пошкодження майна, порушення права власника; посягання на особисті немайнові права особи, як-от честь, гідність, ділова репутація). Це передбачає відшкодування заподіяних збитків, моральної шкоди, поновлення втраченого тощо.

Здатність фізичної особи нести відповідальність в цивільному праві (за порушення договорів або заподіяння шкоди) залежить від обсягу її цивільної дієздатності. Цивільне законодавство розрізняє три ступені такої відповідальності залежно від віку особи:

- *Відповідальність малолітніх осіб (до 14 років)*: малолітня особа має часткову цивільну дієздатність, тому не несе юридичної відповідальності за заподіяну нею шкоду — всі збитки, спричинені діями такої дитини, зобов'язані відшкодувати її батьки (усиновлювачі) або опікуни, якщо не доведуть, що шкода виникла не з їхньої вини.
- *Відповідальність неповнолітніх осіб (від 14 до 18 років)*: такі особи мають неповну цивільну дієздатність і особисто відповідають за свої дії. Зокрема, підліток самостійно відповідає за порушення договорів, які він уклав особисто або за згодою батьків. Якщо у неповнолітньої особи недостатньо майна або коштів для повного відшкодування збитків, закон передбачає додаткову (субсидіарну) відповідальність батьків або піклувальників — вони мають доплатити різницю, яку він не зміг покрити.
- *Відповідальність повнолітніх осіб (від 18 років)*: особа набуває повної цивільної дієздатності й несе самостійну відповідальність у повному обсязі всім належним їй майном.

У разі пошкодження працівником майна роботодавця (умисного чи з необережності) нормами трудового права передбачена *матеріальна відповідальність*.

Дисциплінарна відповідальність може бути наслідком вчинення дисциплінарного проступку (наприклад, невиконання працівником своїх трудових обов'язків, порушення трудової дисципліни). Кодексом законів про працю України за це передбачені догана або звільнення. До окремих категорій працівників застосовують й інші дисциплінарні стягнення, наприклад, щодо державних службовців це може бути зауваження, попередження про неповну службову відповідність.

Адміністративна відповідальність (у формі стягнення) застосовується за адміністративні правопорушення (проступки), вчинені в різних галузях суспільного життя (охорони праці і здоров'я населення, охорони природи та використання природних ресурсів, промисловості та будівництва тощо). Наприклад, до адміністративної відповідальності може бути притягнутий пасажир, який не сплатив за проїзд у громадському транспорті, особа, яка курить тютюнові вироби в громадському місці, тощо.

Кримінальна відповідальність — це відповідальність за вчинення кримінальних правопорушень, спрямованих проти основ національної безпеки України, волі, честі та гідності особи, виборчих, трудових та інших

особистих прав людини, власності, довкілля, громадського порядку й моральності тощо. Її метою є забезпечення охорони прав і свобод людини, громадської безпеки, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, а також запобігання кримінальним правопорушенням. Вид і міру кримінального покарання (штраф, позбавлення державної нагороди, права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські та виправні роботи, конфіскація майна, арешт, обмеження волі тощо) визначає кримінальний закон.

Юридична відповідальність ґрунтується на певних *підставах* — «законному фундаменті». Це сукупність умов, за яких держава має право застосувати до особи заходи примусу (відшкодування збитків, стягнення чи покарання).

Підстави юридичної відповідальності		
Нормативна	Фактична	Процесуальна
Наявність норми права, де певне діяння закріплене як правопорушення, за яке передбачено юридичну відповідальність	Вчинене особою протиправне винне діяння, що містить усі ознаки складу правопорушення	Правозастосовний акт уповноваженого органу (суду, поліції тощо), який юридично закріплює факт правопорушення та призначає міру юридичної відповідальності

ДІЄМО РАЗОМ

Чи є кожне з описаних діянь правопорушенням? Якщо так, то яке це правопорушення? До якого виду юридичної відповідальності можуть притягнути правопорушника / правопорушницю? Презентуйте результати своєї роботи класу.

1. Працівник не виходив на роботу без поважних причин три дні поспіль.
2. Учениця не привіталася з учителем на початку навчального заняття.
3. Токар через власну недбалість виготовив неякісну деталь.
4. Водій пасажирського автобуса порушив установлений швидкісний режим.
5. Орендарка квартири три місяці не сплачує орендну плату орендодавцю.
6. Народний депутат України займається підприємницькою діяльністю.
7. Український спортсмен з інвалідністю не підвівся під час виконання Державного Гімну України.

СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Правова поведінка — це соціально значуща (корисна або шкідлива) поведінка, яка тягне за собою певні юридичні наслідки, зовні проявляється у формі діяння (дії або бездіяльності), має свідомий та вольовий характер.

Правопорушення — це протиправне, суспільно шкідливе / небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом правопорушення, що має наслідком юридичну відповідальність.

Склад правопорушення — це сукупність передбачених законом ознак (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона) протиправного суспільно шкідливого / небезпечного діяння, за вчинення якого винна особа несе юридичну відповідальність.

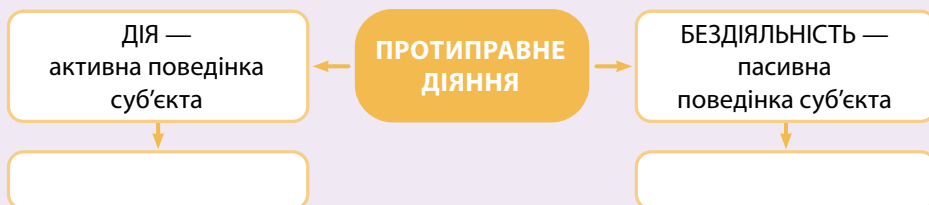
Юридична відповідальність — це особливий вид відповідальності, що настає за порушення норм права, передбачає державний примус, застосовується виключно державою в порядку, визначеному законом.

✓ ПІДСУМУЙТЕ

1. Як співвідносяться поняття *правова поведінка*, *правомірна поведінка*, *правопорушення*? Зобразіть їх співвідношення у вигляді схеми (кіл або діаграми) та поясніть, чому одне коло є найбільшим, а інші розташовані всередині.
2. Для чого встановлюють склад правопорушення? Яке значення це має?
3. Чи може особа бути притягнута до юридичної відповідальності лише на підставі факту вчинення правопорушення? Поясніть.
4. Чи є, на вашу думку, з-поміж принципів юридичної відповідальності найважливіший? Поясніть.
5. Поверніться до ключового питання заняття (с. 30) і сформулюйте короткий висновок до кожної його частини.

✍ ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. Продовж речення: *Сутність принципу невідворотності юридичної відповідальності полягає в...*
2. Заповни комірки схеми відповідними прикладами.



3. Переглянь медіа за останні дні / минулий тиждень. Знайди публікацію (опис, повідомлення, репортаж) про якесь правопорушення. Підготуй її короткий огляд за наведеними запитаннями у формі таблиці.

Як називається джерело?	Яке правопорушення вчинено?	Які наслідки правопорушення?	Чи застосовано юридичну відповідальність? Яку?

📎 Е-ДОДАТОК

Відкрий **е-додаток** і виконай завдання до § 5–6 (5–6.1, 5–6.2, 5–6.3).

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД УКРАЇНИ. ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА





§ 7

КОНСТИТУЦІЯ ТА ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

? Як Конституція визначає основи суспільного устрою та державного ладу України

ОБГОВОРІТЬ

Пригадайте з курсу історії події, пов'язані з ухваленням конституції у тій чи іншій державі. Що ви вже знаєте про Конституцію України із занять з історії та громадянської освіти?

Доповніть речення: Конституцію України було прийнято 28 червня ... року. Її ухвалила ... України. Це Основний ... нашої держави.

ДІЄМО РАЗОМ

Розгляньте поштові марки, випущені Укрпоштою в різні роки до Дня Конституції України. Що об'єднує ці зображення? Які основні ідеї тут утілено?

Знайдіть в інтернеті марки випусків інших років до цього державного свята. Яку інформацію можна почерпнути з них?



1 Структура, зміст і значення Конституції України

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Сформулюйте назву підпараграфу у формі кількох запитань (закритих і відкритих). На основі тексту дайте на них відповіді.

Основою суспільних відносин і української державності є **конституційний лад** — порядок організації й функціонування інститутів держави й суспільства, який встановлюється Конституцією України та законами, прийнятими на її основі й відповідно до неї. Систему вихідних принципів організації державної влади, взаємовідносин держави з людиною та інститутами громадянського суспільства називають *засадами конституційного ладу*. Це, наприклад, народовладдя, державний суверенітет, верховенство права, статус української мови як державної та ін.

Конституція України визначає суспільний і державний устрій нашої країни; її правову систему; основоположні норми відносин у державі й суспільстві, програму їхнього поступу та ідеали, яким вони мають слідувати; закріплює права і свободи людини і громадянина; окреслює порядок створення та повноваження органів законодавчої, виконавчої й судової влади та органів місцевого самоврядування.

Конституція України є Основним Законом нашої держави — *основою* національного законодавства. Вона має *найвищу юридичну силу* щодо інших нормативно-правових актів: закони та інші нормативно-правові акти за своїм змістом не можуть виходити за межі, визначені Конституцією, чи суперечити її положенням. На сторожі відповідності положень законодавства Конституції України у нашій державі стоїть Конституційний Суд України. Також Конституція — це закон, що має *особливу процедуру* як прийняття, так і внесення змін у її положення.

ДІЄМО РАЗОМ

1. Сформулюйте й запишіть основні характеристики Конституції України. Самостійно або за допомогою інтернет-джерел поясніть одну з них.
2. Розподіліть між собою розділи Конституції України:
 - 1) розділи **I, II, III**;
 - 2) розділи **IV, V, VI**;
 - 3) розділи **VII, VIII**;
 - 4) розділи **IX, X, XI**;
 - 5) розділи **XII, XIII**.

Прогляньте вибрані розділи, визначте в кожному з них 2–3 статті, які найбільш характеризують його зміст, і сформулюйте його двома-чотирма реченнями.

Презентуйте результати роботи іншим, разом узагальніть інформацію у формі таблиці.

Структура і зміст Конституції України		
№ і назва розділу	Короткий зміст розділу	Приклади статей

3. Чи можна, на вашу думку, виокремити один розділ Конституції України як найважливіший? Якщо так — назвіть його та обґрунтуйте вибір, якщо ні — поясніть, як розділи доповнюють один одного.

2 Державний лад України



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

За допомогою схеми і тексту підпараграфа визначте основні характеристики нашої держави.



Найбільш загально основи державного ладу можна уявити як систему базових принципів побудови й діяльності держави та її найважливіших інститутів. Ці принципи визначають сутність, тип, форми, функції держави, механізм їх здійснення тощо. Тож **державний лад** — це закріплена конституцією внутрішня будова, сукупність способів організації, устрою і реалізації державної влади, що відбивається у формі правління, державного устрою та політичному режимі.

Юридична природа держави Україна (за статтею 1 Конституції)

- **Суверенна і незалежна:** держава, яка має повноту і верховенство влади всередині країни та самостійність у міжнародних відносинах. Самостійно ухвалює закони, здійснює правосуддя та визначає свою зовнішню політику як рівноправний суб'єкт світової спільноти.
- **Демократична:** держава, де єдиним джерелом влади є народ. Це реалізується через право громадян обирати органи державної влади та місцевого самоврядування, брати участь у референдумах, гарантовану багатоманітність політичних поглядів.
- **Правова:** держава, де діє принцип верховенства права, закони справедливі, а діяльність усіх органів влади — обмежена правом. У правовій державі не лише особа відповідає перед законом, а й держава несе відповідальність за свою діяльність перед особою.
- **Соціальна:** держава, діяльність якої спрямована на створення умов для гідного життя кожної людини, яка забезпечує доступність освіти, медичної допомоги та соціальний захист тих, хто потребує особливої підтримки.

За формою правління Україна є *республікою*. Носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні визнається народ. Він здійснює владу як безпосередньо шляхом виборів або референдуму, так і через своїх представників. Громадяни України на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування обирають народних депутатів та Президента України, сільських, селищних, міських голів та депутатів місцевих рад строком на п'ять років.

Україна — *унітарна* держава, тобто в межах її кордонів відсутні інші утворення з ознаками державності. Державною територією України є суходіл, води, надра і повітряний простір, на які поширюється державний суверенітет України. Межі державної території визначають її кордонами із сусідніми державами. Територія України в цих кордонах є цілісною і недоторканою.

Конституція України гарантує побудову суспільного життя на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

ЗАСАДИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

Політична багатоманітність:

створення і діяльність різноманітних об'єднань громадян (партій, рухів, громадських організацій) на основі їхніх спільних інтересів

Економічна багатоманітність:

рівноправне співіснування різних форм власності — державної, комунальної, приватної та різних форм господарювання

Ідеологічна багатоманітність:

право безперешкодно формулювати, досліджувати, пропагувати ідеї, теорії, погляди щодо різних аспектів життя держави і суспільства

**ДІЄМО РАЗОМ**

1. У розділі I Конституції України знайдіть статті, що характеризують форму:
а) правління; б) державного устрою; в) політичного режиму нашої держави. Доповніть схему на початку підпараграфа (с. 44) відповідними статтями Конституції України.
2. Проаналізуйте подані нижче терміни, що стосуються державного ладу України. Установіть відповідність між кожною «деталлю» (терміном) та її відповідною «частиною» (визначенням).

Суверенітет

Територія України є єдиною та неподільною, державний устрій України є цілісним.

Демократизм

Державна влада в Україні здійснюється законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади.

Поділ влади

Уся влада в Україні належить народу, який здійснює її безпосередньо та через органи державної влади.

Унітарність

Незалежність і самостійність держави у зовнішній та внутрішній політиці, верховенство державної влади на її території.

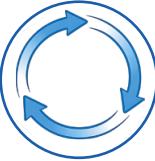
3**Поділ влади та система стримувань і противаг в Україні****ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ**

Як принцип поділу влади та система стримувань і противаг забезпечують ефективне управління державою?

Державна влада — це *особливий вид політичної влади*, який здійснюється спеціальними державними органами (наприклад, парламентом, урядом, судами), має верховний обов'язковий для всіх характер на певній території, а також виняткове право застосовувати законну силу (примус) для забезпечення порядку й реалізації функцій держави.

Державна влада в Україні будується на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу й судову.

В Україні органи державної влади утворюють систему, що закріплена в Конституції України. Поділ влади на гілки реалізується через систему стримування й протидії: кожна гілка має власні повноваження, а також механізми контролю над іншими для запобігання домінуванню однієї гілки та забезпечення балансу. Основу функціонування цієї системи становлять три основні принципи.

Принцип	Ознаки	Функції	Приклади
Взаємодія 	Органи державної влади діють як незалежні в межах, встановлених Конституцією та законами України	Забезпечує виконання завдань державного управління шляхом узгоджених дій	Законодавча влада ухвалює закони, які виконує / реалізує виконавча влада
Взаємозалежність 	Жодна з гілок влади не може діяти самостійно, без урахування дій інших гілок	Забезпечує баланс повноважень і запобігає узурпації влади	Судова влада (Конституційний Суд України) може визнати неконституційними акти законодавчої влади (Верховної Ради України)
Взаємопроникнення 	Кожна гілка влади частково впливає на функції інших гілок, створюючи систему стримувань і протидії	Забезпечує захист прав і свобод громадян та ефективне функціонування держави	Виконавча влада (Кабінет Міністрів України) формує бюджет, а законодавча (Верховна Рада України) – його затверджує



ДІЄМО РАЗОМ

Уявіть державу, де і законодавча, і виконавча, і судова влада зосереджена в одній людині або невеликій групі людей. До яких наслідків це може призвести для громадян цієї держави? Наведіть 2–3 приклади з історії або сьогодення. Поясніть, чому принцип поділу влади допомагає уникнути таких наслідків.

Спираючись на текст підпараграфу, проілюструйте, як одна гілка влади може стримувати іншу. Чому це має назву механізму? Поясніть.

4 Правова держава як суспільний ідеал



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Які думки / асоціації викликає у вас словосполучення «правова держава»? На основі тексту підпараграфу дайте відповіді на запитання: *Що таке правова держава? Які її ознаки? Чому правову державу вважають суспільним ідеалом?*

З розвитком людської цивілізації уявлення про державу як «варварське», примусово-репресивне утворення поступилися місцем розумінню її як демократичної й гуманної організації політичної влади, заснованої на верховенстві права. В епоху становлення представницької демократії виникла ідея правової держави.

Здається, що будь-яка держава, яка має закони, є правовою. Адже закон є формою вираження правових норм. Але правова держава визначається не лише наявністю законів, а й тим, як ці закони «працюють» і як держава ставиться до своїх громадян. Історія свідчить, що в тоталітарних державах регулярно видавали правові акти, забезпечували їх жорстку реалізацію, однак часто ці закони порушували принципи справедливості, рівності, поваги до гідності людини. Тому **правова держава** — це така організація політичної влади, яка заснована на верховенстві гуманного, справедливого закону, діє у чітко визначених законом межах, забезпечує соціальний і правовий захист своїх громадян.

Одним із базових принципів демократичної правової держави є *принцип верховенства права*, згідно з яким право панує над усіма аспектами життя суспільства й держави. Це означає, що закони не лише мають виконуватися, а й повинні бути справедливими, гуманними, відповідати загальнолюдським цінностям і захищати права та свободи людини.

Правова держава має сутнісні характеристики, які в сукупності створюють систему, де влада обмежена законом, а права і свободи людини забезпечені й захищені.

Ознаки правової держави

Ознака	Суть
Забезпечення прав і свобод людини	Кожна людина від народження має права і свободи — вони не надаються державою або законом; права і свободи — пріоритетні перед іншими інтересами держави
Поділ державної влади на гілки	Влада здійснюється на засадах поділу на законодавчу (створює / ухвалює закони), виконавчу (виконує / реалізує закони) і судову (забезпечує дотримання законів і вирішує спори); кожна гілка влади має визначене коло повноважень, може контролюватися іншими гілками влади, має право контролювати їх діяльність

Ознаки правової держави	
Ознака	Суть
Взаємна відповідальність держави та особи	Держава відповідальна перед громадянином за свої дії (або бездіяльність), а громадянин відповідальний перед державою за дотримання законів
Незалежність суду	Суди діють незалежно, позбавлені будь-якого тиску з боку інших гілок влади чи будь-кого іншого — це гарантує справедливий і неупереджений розгляд справ
Наявність розвинутого громадянського суспільства	Існують і активно діють недержавні організації, громадські об'єднання, медіа, здатні контролювати дії влади та впливати на прийняття рішень
Політичний плюралізм	Існують і вільно діють різні політичні партії, ідеології та погляди як основа демократії, що забезпечує плюралізм і змагальність ідей та уникнення авторитарного режиму

Можна виокремити й інші ознаки правової держави, як-от ефективна правоохоронна система, висока правова культура громадян, здійснення державних функцій переважно ненасильницькими методами тощо.

Конституція створює законодавчу базу для розбудови в Україні правової держави, далі — справа за створенням механізму реалізації норм Основного Закону, ефективною роботою державних органів та свідомими й відповідальними громадянами.

ДІЄМО РАЗОМ

Проаналізуйте наведені ситуації. Які з них припустимі у правовій державі, а які — суперечать її засадам? Поясніть, які права чи принципи було порушено / дотримано в кожному випадку.

1. Уряд видав постанову, яка скасовує безоплатне навчання у державних університетах і зобов'язує всіх студентів перейти на контрактну форму.
2. Парламент ухвалив закон про державне співфінансування приватних лікарень для надання безкоштовних послуг громадянам.
3. Сім'я Петренків отримала в державному банку пільговий кредит на купівлю житла, яке буде приватна компанія.
4. Ректорат університету встановив спеціальні квоти на зарахування абітурієнтів залежно від їхнього майнового стану та національності.
5. Податкова інспекція наклала штраф на директора підприємства за несвоєчасну сплату податків, передбачених законом.
6. Міська рада заборонила вихід місцевої газети через публікацію розслідування про корупцію серед депутатів.
7. Парламент країни прийняв закон, за яким одна з релігій стає обов'язковою для всіх державних службовців.



СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Верховенство права — це фундаментальний принцип, згідно з яким право є найвищою цінністю та владою в державі. Він передбачає, що всі закони відповідають правам людини, а державні органи, установи та громадяни діють виключно на засадах закону та взаємної відповідальності.

Державна влада — це публічна політична влада держави та її органів, що має виключне право на видання загальнообов'язкових норм права і спирається на апарат примусу для забезпечення порядку, стабільності та реалізації функцій від імені народу.

Державний лад — це закріплена конституцією внутрішня будова, сукупність способів організації, устрою й реалізації державної влади, що відбивається у формі правління, формі державного устрою та політичному режимі.

Конституційний лад — це порядок організації і функціонування інститутів держави і суспільства, який встановлюється Конституцією України.

Правова держава — це тип держави, основними ознаками якої є верховенство права, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.



ПІДСУМУЙТЕ

1. Яке місце посідає Конституція в системі нормативно-правових актів України?
2. Чому дата прийняття Конституції України є важливою для історії нашої державності?
3. Які три елементи становлять державний лад України? Схарактеризуйте їх.
4. На яких засадах ґрунтується суспільне життя в Україні? Поясніть одну з них.
5. Які завдання щодо розбудови в Україні правової держави найбільш актуальні нині? Складіть перелік з 3–4 позицій. Поясніть кожен з них.



ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. У День Конституції України, який щорічно відзначають 28 червня, один з державних банків вітав громадян короткими гаслами, які висвічувалися під час дій у його електронному додатку. Нижче прочитай кілька таких гасел, вибери одне і розкрій його суть.
А Держава починається з Конституції, а Україна — з кожного з нас!
Б Конституція — це основа демократії та державності!
В Конституція — це закон і справедливість для всіх!
2. Склади перелік якостей, якими, на твою думку, мають володіти громадяни правової держави. Поясни 1–2 з них на вибір.



Е-ДОДАТОК

Відкрий **е-додаток** і виконай завдання до § 7 (7.1, 7.2, 7.3).



§ 8

СИСТЕМА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

? Як організована державна влада в Україні та яку роль відіграє місцеве самоврядування

ОБГОВОРІТЬ

Пригадайте, за які сфери життєдіяльності суспільства відповідають законодавча, виконавча та судова гілки влади. Чому вони мають бути розділені? Назвіть відомі вам органи державної влади в Україні. Чи входять органи місцевого самоврядування до системи органів державної влади? Поясніть. Чому, на вашу думку, важливо, щоб у державі існувала чітка система органів державної влади та місцевого самоврядування?

ДІЄМО РАЗОМ

Пригадайте 2–3 випадки, коли ви або ваші рідні взаємодіяли з державою (її органами) з приводу якогось питання. Визначте, який орган державної влади / місцевого самоврядування уповноважений вирішувати ваше питання. Підкріпіть свої міркування відповідною статтею Конституції України.

1 Законодавча влада: Верховна Рада України

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Розподіліть між собою завдання 1–4 за розділом IV Конституції України (с. 52). Виконайте своє завдання, презентуйте результати роботи в класі.

Завдання

1. Статус і склад Верховної Ради України

На основі положень статей 75 і 76 Конституції України дайте відповіді на запитання.

1. Як називається парламент України?
2. Яким є його правовий статус?
3. Як утворюється Верховна Рада України?
4. Хто може бути народним депутатом України?
5. За яких підстав достроково припиняються повноваження народних депутатів?

2. Як працює Верховна Рада України

На основі положень статей 82, 83, 84, 90 Конституції України дайте відповіді на запитання.

1. За яких умов Верховна Рада України нового скликання може розпочати роботу?
2. Хто відкриває перше засідання Верховної Ради нового скликання?
3. Коли починаються чергові сесії Верховної Ради?
4. Як проводяться засідання Верховної Ради?
5. У який спосіб парламент приймає рішення?
6. За яких підстав достроково припиняються повноваження Верховної Ради?

3. Повноваження Верховної Ради України

У статті 85 Конституції України знайдіть для прикладу номери пунктів, під якими значаться різні повноваження Верховної Ради України. Виконайте завдання у формі таблиці.

Повноваження Верховної Ради України		
Приймає рішення та призначає	Надає згоду	Затверджує та контролює

4. Організаційна структура Верховної Ради

На основі юридичного коментаря визначте органи, які входять до структури Верховної Ради України.

Юридичний коментар

• Голова Верховної Ради України та його заступники

Стаття 88 Конституції України встановлює, що Верховна Рада України (ВРУ) обирає зі свого складу *Голову Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України* та відкликає їх із цих посад. Ця стаття також визначає основні повноваження Голови ВРУ (ведення засідань, організація роботи, підписання актів тощо).

• Комітети Верховної Ради України

У статті 89 Конституції України зазначено, що організація і порядок діяльності *комітетів* Верховної Ради України, її *тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій* встановлюються законом. Тобто деталі діяльності комітетів визначає не лише Конституція, а й спеціальні закони, зокрема Закон України «Про комітети Верховної Ради України» та Регламент Верховної Ради України.

• Депутатські фракції та групи

Конституція України не містить окремої статті, яка б детально описувала *депутатські фракції* та *групи*. Однак їх існування й діяльність визначені Законом України «Про Регламент Верховної Ради України». Регламент — це документ, який детально регулює порядок роботи Верховної Ради. Наприклад, стаття 59 Регламенту Верховної Ради України визначає умови формування депутатських фракцій (груп).

2 Глава держави та виконавча влада в Україні



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Розподіліть між собою завдання 1–5 за розділами V і VI Конституції України (с. 53–54). Виконайте своє завдання, презентуйте результати роботи в класі.

Завдання

1. Статус Президента України

На основі положень статей 102, 103, 108 Конституції України дайте відповіді на запитання.

1. Яке місце посідає Президент України в нашій державі?
2. Як обирають Президента України? Хто ним може бути?
3. Які є підстави для дострокового припинення повноважень Президента України?

2. Повноваження Президента України

На основі положень статті 106 Конституції України поясніть, якими є повноваження Президента України. Знайдіть для прикладу номери пунктів статті 106, під якими значаться його повноваження. Виконайте завдання у формі таблиці.

Повноваження Президента України		
Приймає рішення, призначає, присвоює	Забезпечує, представляє, очолює, має право, здійснює	Утворює, скасовує, вносить

3. Виконавча влада в Україні

На основі юридичного коментаря й схеми (с. 54) дайте відповіді на запитання: *У чому полягає призначення виконавчої влади? Які є органи виконавчої влади в Україні? Де вони стикалися з їхньою діяльністю?*

Юридичний коментар

- Органи виконавчої влади в Україні забезпечують управління економікою, освітою, наукою, соціальною сферою тощо. Ці органи утворюють систему, до якої входять Кабінет Міністрів України, міністерства, державні комітети, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом, місцеві державні адміністрації. Органи виконавчої влади здійснюють *виконавчо-розпорядчу діяльність*, яка полягає у виконанні Конституції України, нормативних актів Верховної Ради України, указів Президента України, а також організації виконання положень цих актів іншими органами.



4. Кабінет Міністрів України: статус, склад та основні завдання

Сформулюйте 5–7 запитань до тексту й на їх основі коротко передайте його зміст.

Вищий орган у системі органів виконавчої влади — *Кабінет Міністрів України*, який має функції уряду. Робота Кабінету Міністрів охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства і держави. Це колегіальний орган: у його складі — Прем'єр-міністр, його заступники й міністри.

Кабінет Міністрів України підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Верховна Рада розглядає та ухвалює рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України, призначає Прем'єр-Міністра, контролює діяльність цього органу, може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри більшістю голосів, що тягне відставку всього його складу. Підконтрольність і підзвітність Кабінету Міністрів Верховній Раді України реалізується також через затвердження Державного бюджету України й організацію контролю за його виконанням. Кабінет Міністрів України відповідальний перед парламентом і главою держави.

5. Повноваження Кабінету Міністрів України

На основі положень статті 116 Конституції України поясніть, які повноваження має Кабінет Міністрів України. Знайдіть для прикладу номери пунктів статті 116, під якими значаться його повноваження. Виконайте завдання у формі таблиці.

Повноваження Кабінету Міністрів України		
Забезпечує	Вживає заходів і розробляє	Здійснює, організовує, спрямовує

3 Судова влада в Україні

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

На основі тексту складіть схему «Судова система України».

Судову владу в Україні представляють *суди*. Вони охороняють права й інтереси фізичних, юридичних осіб та держави, вирішують спори, сприяють запобіганню правопорушенням. Суди є незалежними й керуються винятково законом. Судова система в Україні побудована за принципами територіальності та спеціалізації.

Система судів: юрисдикція / спеціалізація

Конституційний Суд України: орган, що не входить до системи судів загальної юрисдикції. Він перевіряє закони, міжнародні договори на відповідність Конституції, тлумачить її положення.

Суди загальної юрисдикції:

- *місцеві загальні суди:* розглядають кримінальні, сімейні, трудові, цивільні справи;
- *господарські суди:* вирішують спори у сфері бізнесу, між підприємствами та організаціями щодо майна чи контрактів;
- *адміністративні суди:* розглядають скарги на рішення органів влади, скасовують незаконні дії чиновників, вирішують спори щодо земельних ділянок чи податків.

Вищі спеціалізовані суди: займаються вузькими питаннями (наприклад, Вищий антикорупційний суд або Вищий суд з питань інтелектуальної власності).

Апеляційні суди: переглядають рішення, вироки, ухвали, постанови судів першої інстанції, що ще не набрали законної сили.

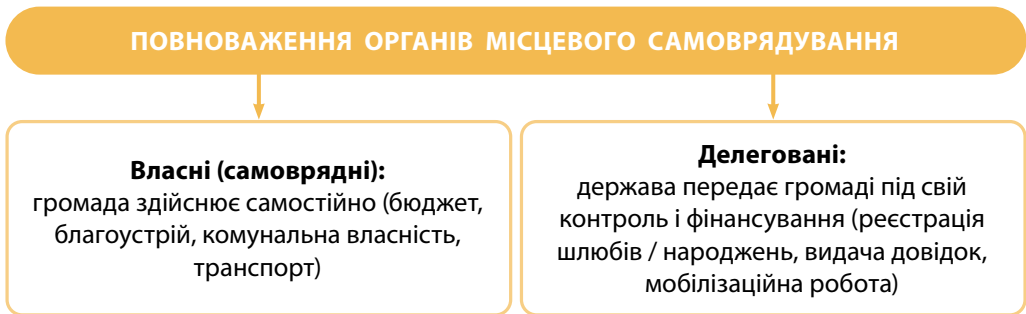
Верховний Суд: вищий орган у системі судів загальної юрисдикції; забезпечує однакове розуміння та застосовування судами законодавства.

4 Місцеве самоврядування: самостійність громад і взаємодія з державною владою

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що таке місцеве самоврядування? Які є органи місцевого самоврядування? Які їхні повноваження? Як органи місцевого самоврядування взаємодіють з органами державної влади?

Місцеве самоврядування — це право територіальних громад (жителів сіл, селищ, міст) самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.



Місцеве самоврядування в територіальних громадах здійснюють:

- **сільські, селищні, міські ради** — представницькі органи з обраних депутатів: затверджують бюджет, місцеві податки, плани розвитку громади;
- **сільський, селищний, міський голова** — головна посадова особа, яка обирається громадою, очолює виконком, головує в раді та представляє громаду;
- **виконавчі органи рад (виконкоми, відділи)** — створюються радами, реалізують їхні рішення у галузях освіти, медицини, комунального господарства тощо;
- **районні та обласні ради** — представляють спільні інтереси громад: вирішують питання регіонального значення (наприклад, утримання обласних лікарень).

Місцеве самоврядування та державна влада — це не конкуренти, а партнери, які мають спільну мету: добробут громадян та безпеку країни.

Взаємодія держави та місцевого самоврядування		
Тип взаємодії	Суть	Приклади
Законність (нагляд)	Місцеві державні адміністрації контролюють виконання радою делегованих їм повноважень	Незаконні рішення можна оскаржити в суді
Партнерство (спільна діяльність)	Спільне втілення великих проєктів, подолання викликів	Цифровізація (портал «Дія»), залучення інвестицій, боротьба з наслідками пожеж чи повеней
Ресурси (фінансова підтримка)	Держава допомагає громадам коштами з центрального бюджету	Дотації (для забезпечення потреб громади) та субвенції – цільові кошти (наприклад, на новий шкільний автобус чи ремонт)

Місцеве самоврядування — це фундамент демократії в Україні, який дає змогу громадянам реально впливати на життя громад та об'єднувати зусилля з державою задля спільного розвитку нашої державності.

**ДІЄМО РАЗОМ**

На основі матеріалу підпараграфа проаналізуйте ситуацію за запитаннями до неї та презентуйте результати роботи класу.

Уявіть, що у вашому населеному пункті виникла проблема: стан шкільних укріплень непокоїть батьків учнів, оскільки деякі з них потребують ремонту.

1. Які органи державної влади або місцевого самоврядування (із згаданих у параграфі) можуть бути залучені до розв'язання цієї проблеми? Поясніть. *Наприклад: місцева рада (чому?), відділ освіти (чому?) тощо.*
2. Які кроки кожен із визначених вами органів може зробити для розв'язання цієї проблеми? *Наприклад: місцева рада може виділити кошти з місцевого бюджету; відповідний відділ може розробити план ремонту тощо.*
3. Як ці органи можуть взаємодіяти між собою, щоб ефективно розв'язати означену проблему? *Наприклад: спільні перевірки, координація дій тощо.*

**ПІДСУМУЙТЕ**

1. Що означають поняття: *державна влада, місцеве самоврядування, поділ влади?*
2. Які є органи державної влади в Україні? Якими є їхні основні повноваження?
3. Яке місце посідає Президент України в системі органів державної влади?
4. Якою є система органів місцевого самоврядування в Україні?
5. Як місцеве самоврядування дає змогу громадянам впливати на життя своїх громад? Чому його взаємодія з державною владою є важливою?
6. У чому, на вашу думку, полягає головна перевага існування розгалуженої системи органів влади для громадянина?

**ПОВПРАВЛЯЙСЯ**

Проведи невелике дослідження «Новіни про владу» за таким планом:

1. Пригадай / знайди 2–3 новини за останній час (в інтернеті чи інших медіа) щодо рішень або дій певних органів державної влади чи місцевого самоврядування в Україні.
2. Назви органи влади, згадані в цих новинах (наприклад, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, суд, міська рада).
3. Коротко перекажи, чого стосувалися рішення. Проаналізуй, як вони вплинули (або можуть вплинути) на життя людей / громади.

**Е-ДОДАТОК**

Відкрий **е-додаток** і виконай завдання до **§ 8 (8.1, 8.2, 8.3)**.



§ 9

ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНИ: ФУНДАМЕНТ НАШИХ ПРАВ, СВОБОД І ОБОВ'ЯЗКІВ

? **Яке значення має громадянство України
для правового статусу особи та її ролі в державі**

ОБГОВОРІТЬ

Що таке громадянство з юридичної точки зору? Наведіть приклади з життя / новин, коли громадянство України дало змогу особі реалізувати певні права чи отримати захист.

Чому, на вашу думку, держава ретельно регулює питання громадянства?

ДІЄМО РАЗОМ

1. Поміркуйте над своєю приналежністю до держави Україна. Чи маєте ви статус громадянина / громадянки України? Який перший документ у вашому житті офіційно засвідчив цей статус?

Складіть ланцюжок з 3–5 слів на тему заняття: запишіть слово «громадянин», далі доповніть ланцюжок словами, які, на вашу думку, логічно продовжують це поняття. Наприклад:

громадянин ⇒ **паспорт** ⇒ ... ⇒ ...

Презентуйте свої міркування класу.

2. У 2022 році близько шести мільйонів громадян нашої держави виїхали в інші країни, рятуючись від війни. Чи втратили вони громадянство України? Обґрунтуйте свою думку. Чи мусять вони виконувати обов'язки громадян України? Якщо так, то які? Наведіть приклади.

1 Громадянство України — основа правового статусу особи



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що таке громадянство? Що означає взаємність у правовому зв'язку між особою і державою України? Проілюструйте це прикладами.

Чому громадянство називають основою правового статусу особи в державі?

У чому полягає відмінність між правовим статусом громадянина й правовим статусом іноземця / особи без громадянства? Наведіть приклади прав, якими наділені лише громадяни України.

Право на громадянство є одним із найважливіших прав людини. Воно закріплене в Конституції України та низці міжнародних документів. Так, стаття 15 Загальної декларації прав людини проголошує: 1. Кожна людина має право на громадянство. 2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство.

Громадянством називають юридично визначений, стійкий, необмежений у просторі й часі правовий зв'язок між фізичною особою і державою, що виявляється у взаємних правах та обов'язках. Це означає, що держава зобов'язана забезпечувати права й захист своїм громадянам, а ті, зі свого боку, — дотримуватися законів і виконувати обов'язки.

Громадянство України є основою **правового статусу особи** — юридично закріпленого становища, що характеризує її зв'язки з державою й суспільством. Вони виникають у різних сферах життєдіяльності, між різними категоріями людей та державою й регулюються різними галузями права України. До правового статусу особи відносять її правосуб'єктність та юридичну відповідальність.

Громадянин — це фізична особа, яка перебуває у стійкому правовому зв'язку з конкретною державою.

На території України на законних підставах можуть перебувати / перебувають особи з різним правовим статусом:

- *громадяни України* — особи, які мають постійний юридичний зв'язок з нашою державою, що виявляється у взаємних правах та обов'язках;
- *іноземці* — особи, які не перебувають у громадянстві України, а є громадянами (підданими) іншої держави або держав;
- *особи без громадянства (апатриди)* — люди, яких жодна держава відповідно до свого законодавства не визнає своїми громадянами.

Правовий статус іноземців та осіб без громадянства в Україні відрізняється від статусу громадян обсягом прав і обов'язків.

Сфера	Громадяни України	Іноземці та особи без громадянства
Політичні права	Мають право обирати і бути обраними, вступити на державну службу до органів державної влади та органів місцевого самоврядування	Не можуть бути виборцями, державними службовцями, членами політичних партій
Соціальні права	Мають повний доступ до всіх державних гарантій	Користуються правами на загальних підставах (крім випадків, визначених законом)
Оборона держави	Мають конституційний обов'язок захищати Вітчизну	Не мають обов'язку проходити військову службу в Україні



ДІЄМО РАЗОМ

Опрацюйте наведену статтю й виконайте завдання.

З Конституції України

Стаття 25. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.

Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.

Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Поясніть своїми словами, що означає кожне положення цієї статті для громадянина України. Наведіть приклади / придумайте ситуацій, де кожна з гарантій, зазначених у цій статті, може бути важливою для громадянина. Наприклад: для частини 1: що відбудеться, якщо громадянин виїде жити за кордон?; для частини 2: чи можуть громадянина України вислати за межі держави?; для частини 3: куди звернутися, якщо турист — громадянин України потрапив у біду за кордоном?

Представте результати роботи класу.

2

Підстави набуття й припинення громадянства України



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Поставте до тексту підпараграфу 3–4 закритих та 1–2 відкритих запитання й дайте на них відповіді. Обговоріть запитання й відповіді разом.

Громадянство як постійний правовий зв'язок людини з державою виникає з моменту його набуття і припиняється зі смертю особи (або визнання її судом померлою), виходом з громадянства чи його втратою. В Україні питання громадянства врегульовують Конституція України, Закон «Про громадянство України», положення низки нормативно-правових актів та міжнародних договорів.

Найпоширеніша підстава набуття громадянства України — *за народженням*. Це називають «правом крові» — особа при народженні набуває громадянства тієї держави, громадянами якої є її батьки, незалежно від місця її народження. А за «правом ґрунту» громадянство особи визначає місце її народження, незалежно від громадянства батьків. У нашому законодавстві — це набуття громадянства *за територіальним походженням*. Наприклад, новонароджена дитина, знайдена на території України, батьки якої невідомі (знайда), набуває громадянства України.

Закон України «Про громадянство України» визначає перелік підстав, за якими особа може стати громадянином нашої держави.



Прийняття до громадянства України (натуралізація) — це юридичний процес, за яким іноземець або особа без громадянства за власним клопотанням стає громадянином України. Цей процес вимагає виконання певних законодавчих вимог (умов):

- *дотримання правових норм та знання основ державності* — визнання і дотримання Конституції України та законів України; складання іспитів з основ Конституції України та історії України;
- *юридичне врегулювання статусу* — подання особою без громадянства декларації про відсутність іноземного громадянства, а іноземцем — зобов'язання припинити іноземне громадянство;

- *цenz осілості* — безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років. *Юридична деталь*: виїзд за кордон у приватних справах не може перевищувати 90 днів одноразово, а сумарно за рік — 180 днів;
- *дозвіл на імміграцію* — отримання офіційного дозволу на імміграцію (за винятком певних категорій);
- *володіння осіб державною мовою* — підтвердження рівня володіння мовою відповідно до стандартів, визначених Національною комісією зі стандартів державної мови;
- *матеріальна спроможність* — наявність законних джерел існування (заробітна плата, дохід від підприємництва тощо). *Примітка*: ця умова не стосується біженців або осіб, яким надано притулок.

Законодавство України допускає випадки множинного громадянства, коли громадянин України має громадянство / підданство іншої держави.

Однак не всі, хто виявив бажання, можуть бути прийняті до громадянства України. Наприклад, відмовлено буде особам, які вчинили злочини проти людства або здійснювали геноцид, засудженим в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину або тим, які на території іншої держави вчинили злочин, який законодавство України визнає тяжким.

Громадянство України підтверджують певні документи, серед яких — паспорт громадянина України, паспорт громадянина України для виїзду за кордон, тимчасове посвідчення громадянина України, дипломатичний паспорт, посвідчення особи моряка чи члена екіпажу тощо.

Законодавство України визначає й підстави припинення громадянства.



Рішення про набуття, поновлення, вихід з громадянства або його втрату ухвалює Президент України відповідним указом. Питаннями громадянства опікуються також:

- Комісія при Президентові України з питань громадянства, яка розглядає заяви й подання, вносить пропозиції Президенту, контролює виконання рішень;
- Державна міграційна служба, яка ухвалює рішення про оформлення набуття громадянства й веде відповідний облік;
- Міністерство закордонних справ України, що відповідає за вирішення питань щодо громадянства за кордоном.

Набуття та припинення громадянства України — це чітко визначені законом процедури, які підтверджують добровільність та стабільність зв'язку між людиною та державою. Цей статус гарантує особі повноту прав і свобод, водночас покладаючи на неї відповідальність за майбутнє своєї країни.



ДІЄМО РАЗОМ

1. Проаналізуйте наведену статтю й дайте відповіді на запитання.

3 Конституції України

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Що означає принцип єдиного громадянства? Які можливості / виклики для України створює зміна нашого законодавства щодо можливості множинного громадянства? За бажання дослідіть цю проблему за допомогою інтернет-джерел.

2. Проаналізуйте наведені ситуації. Визначте, чи має місце набуття / припинення громадянства України. Якщо так, то на якій підставі відповідно до Закону України «Про громадянство України».

1. *Подружжя Шевченків, громадяни України, перебуваючи у відрядженні в Італії, стали батьками хлопчика Тараса.*

Громадянином якої держави буде Тарас? Чи матиме значення для визначення громадянства місце його народження (за кордоном)?

2. *Емілі, громадянка Канади, уклала шлюб з Орестом, громадянином України. Вона проживає в Україні три роки. Емілі виявила бажання набути громадянства України.*

Чи є факт укладання шлюбу єдиною й автоматичною підставою для набуття громадянства України? Якщо ні, то яких основних умов Емілі потрібно буде дотриматися?

3. *Віктор, громадянин України, без дозволу відповідних державних органів України вступив на військову службу за контрактом до армії Німеччини, з якою Україна не має відповідного міжнародного договору про проходження військової служби громадянами.*

Чи буде це підставою для втрати ним громадянства України?

3

Конституційні права та обов'язки громадян України**ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ**

Пригадайте із занять з громадянської освіти, що таке права і свободи людини. Якими вони бувають? Наведіть приклади. Чому закріплені в Конституції права і свободи людини та громадянина називають основними? Які є конституційні обов'язки громадян України?

Конституція України закріплює основні (конституційні) права та свободи людини і громадянина — ті, що визначають найважливіші відносини між особою й державою. За своєю сутністю вони є мірою тих благ, які визнає, надає, гарантує й охороняє наша держава.

Конституційні права і свободи — це визначені Конституцією та законами України можливості особи реалізовувати свої потреби та інтереси, які забезпечують її фізичне і духовне існування та участь у суспільному житті.

Закріплюючи перелік прав і свобод, Конституція України частково розкриває їх зміст та визначає принципи реалізації й захисту. Перелік основних прав і свобод не є вичерпним — він може бути розширений. Деталізують зміст прав і свобод людини та громадянина, визначають механізми їх здійснення й захисту відповідні закони і підзаконні акти.

У назві розділу та в тексті Основного Закону розрізнено права людини і права громадянина.

Права і свободи людини — це закріплені в Конституції України можливості людини, які пов'язані з її фізичним існуванням і духовним розвитком та не залежать від наявності / відсутності в неї громадянства України. Такі права і свободи позначені в статтях словами «кожна людина має право», «кожному гарантується», «усі мають право», «ніхто не може зазнавати...» тощо.

Що ж до *прав і свобод громадянина*, то основою їх є належність людини до держави Україна. Вони пов'язані з відносинами особи з українським суспільством, державою та її органами. У тексті Основного Закону щодо них вжито такі вирази, як «громадяни мають право», «громадяни користуються», «громадянам гарантується».

Розділ II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» закріплює особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи. Тут зазначені й конституційні права окремих соціальних груп (жінок і дітей), а також права, які називають «захисними», — право на захист своїх прав і свобод, право знати свої права і обов'язки, право на правову допомогу тощо.

Крім прав і свобод, Конституція України визначає й конституційні обов'язки як громадян, так і тих, хто постійно проживає або перебуває на території України. **Конституційні обов'язки** — це встановлена Конституцією та законами України міра необхідної поведінки та діяльності

людини і громадянина у різних сферах життєдіяльності (політичній, економічній, соціальній, культурній).



Нехтування конституційними обов'язками не позбавляє особу конституційних прав і свобод, але зазвичай спричиняє юридичну відповідальність, що може бути пов'язана з обмеженням окремих прав і свобод. Наприклад, якщо особа ухиляється від сплати податків, то до неї може бути застосоване адміністративне стягнення або кримінальне покарання.

Конституційні права, свободи й обов'язки є важливими *складниками правового статусу* людини і громадянина.

ДІЄМО РАЗОМ

1. У Преамбулі Конституції України серед важливих положень містяться й такі:

«Верховна Рада України... дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України... приймає цю Конституцію — Основний Закон України».

Чи погоджуєтеся ви з думкою, що потужним поштовхом щодо прийняття конституцій в історії людства були права і свободи людини, боротьба за їх утвердження та обмеження влади конституційними правами? Обґрунтуйте свої міркування.

2. Зі статей 27–54 розділу II Конституції України виберіть один з видів прав і свобод людини і громадянина (громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні, культурні) і заповніть про нього таблицю.

Вид прав і свобод людини та громадянина	Приклади прав і свобод за Конституцією України	Статті Конституції України

 ПІДСУМУЙТЕ

1. На яких підставах дитина може набути громадянства України? Наведіть приклади.
2. У чому різниця між виходом з громадянства України та його втратою?
3. На яких підставах особі може бути відмовлено в прийнятті до громадянства України?
4. Чи погоджуєтесь ви з тим, що громадянство України — це не лише відмітка в паспорті, а фундамент нашого життя в державі? Поясніть.
5. Чому конституційні права, свободи й обов'язки людини та громадянина називають основними? Які є види конституційних прав і свобод?
6. Чому основні права і свободи людини й громадянина мають бути закріплені в Конституції України?
7. Як ви розумієте назву заняття «Громадянство України: фундамент наших прав, свобод і обов'язків»? Чому саме громадянство є таким фундаментом?

 СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Громадянин України — це особа, яка набула громадянства України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України.

Громадянство України — це правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що виявляється в їх взаємних правах та обов'язках.

Конституційні обов'язки — це встановлена Конституцією та законами України міра необхідної поведінки та діяльності людини і громадянина в різних сферах життєдіяльності.

Конституційні права і свободи — це визначені Конституцією та законами України можливості особи реалізовувати свої потреби й інтереси, які забезпечують її фізичне і духовне існування, а також участь у суспільному житті.

Правовий статус особи — це юридично закріплене становище особи в державі й суспільстві, яке характеризує її зв'язки з державою та суспільством у різних сферах життєдіяльності.

 ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. Склади короткий опис двох-трьох днів із життя твоєї родини, де наведи приклади конституційних прав, які ви реалізуєте, та конституційних обов'язків, які виконуєте. Зроби висновок, в яких сферах життя ви користуєтесь своїми конституційними правами і свободами.
2. Пригадай, що таке правова держава. Запиши 2–3 тези на тему: «Чому забезпечення прав і свобод людини є основною ознакою правової держави?».
3. Поміркуй: якби в тебе була можливість додати одне нове «право громадянина», що б це було? Обґрунтуй свою ідею та презентуй класу.

 Е-ДОДАТОК

Відкрий **е-додаток** і виконай завдання до § 9 (9.1, 9.2, 9.3).



§ 10

ОБМЕЖЕННЯ Й ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

? Чи можуть права і свободи людини та громадянина бути обмежені та хто їх має захищати

ОБГОВОРІТЬ

Спираючись на свої знання про права і свободи людини, здобуті на заняттях з громадянської освіти, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Які є групи прав і свобод людини та громадянина в Конституції України? Наведіть приклади прав і свобод, що належать до цих груп.
Чи можуть названі вами права / свободи обмежуватися? Якщо так, то за яких умов?
2. Наведіть приклад порушень прав і свобод людини та громадянина. Як можна захистити свої права в цьому випадку?

ДІЄМО РАЗОМ

На основі витягу з наведеної статті виконайте завдання.

З Конституції України

Стаття 64. Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Про які випадки, на вашу думку, йдеться? Чому Конституція України допускає обмеження прав, встановлюючи при цьому суворі рамки? Запишіть свої ідеї та презентуйте їх класу.

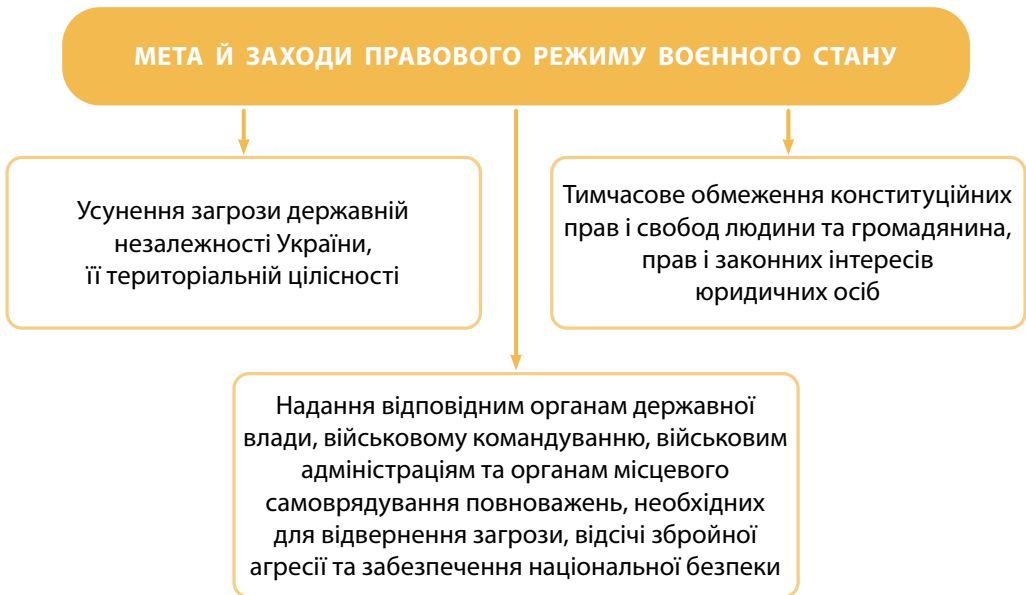
Порівняйте ваші міркування із частиною другою статті 64. Використайте офіційне інтернет-джерело, посилання на яке розміщено в **е-додатку (10.1)**. Складіть перелік прав і свобод, які згідно із цією частиною статті не можуть бути обмежені.

1 Воєнний стан як особливий правовий режим

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що таке воєнний стан? За яких умов він запроваджується? Які права і свободи громадян можуть бути обмежені, а які — ні за жодних обставин? Який закон регулює ці обмеження?

Воєнний стан — це особливий правовий режим в Україні або в окремих її місцевостях, який вводять у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності.



На територіях, де введено воєнний стан, може бути утворено тимчасові державні органи — *військові адміністрації*. Рішення про це ухвалює Президент України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування.

Воєнний стан на всій території України, в окремих її місцевостях припиняється після закінчення строку, на який його було введено. Однак і до закінчення такого строку Президент України може прийняти указ про його скасування за умови усунення загрози нападу чи небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності.

Правовий статус та обмеження прав і свобод громадян, прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах воєнного стану визначають стаття 64 Конституції України та положення Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Рішення щодо обмеження прав і свобод громадян ухвалює військове командування спільно з іншими органами влади.

Уведення воєнного стану не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого поводження, приниження людської гідності або покарання. Будь-які спроби використати введення воєнного стану для захоплення влади тягнуть за собою юридичну відповідальність згідно із законом.



ДІЄМО РАЗОМ

На основі витягу зі статті зобразіть схемою порядок введення правового режиму воєнного стану.

Із Закону України «Про правовий режим воєнного стану»

Стаття 5. Порядок введення воєнного стану

1. Пропозиції щодо введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях на розгляд Президентів України подає Рада національної безпеки і оборони України.

2. У разі прийняття рішення щодо необхідності введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях Президент України видає указ про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях і негайно звертається до Верховної Ради України щодо його затвердження та подає одночасно відповідний проєкт закону.

3. Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України, підлягає негайному оголошенню через засоби масової інформації або оприлюдненню в інший спосіб.

4. У разі оголошення указу Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях Верховна Рада України збирається на засідання у дводенний строк без скликання та розглядає питання щодо затвердження указу Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях...

2

Права і свободи людини та громадянина за воєнного стану

В умовах воєнного стану права людини та громадянина можуть бути частково обмежені. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» визначає, що це є тимчасовим і необхідним заходом.

Повноваження щодо обмежень прав отримують військове командування разом із військовими адміністраціями. Обмеження можуть стосуватися свободи пересування, перевірки документів, заборони мирних зібрань, діяльності певних політичних партій і організацій тощо.

У сфері праці може бути введено *трудова повинність* — залучення працівників або цивільних осіб до суспільно-корисних та військово-оборонних робіт чи змінені певні положення трудового законодавства, зокрема щодо тривалості робочого часу та підстав для звільнення. Однак працівникам зберігаються мінімальна заробітна плата, мінімальний термін відпустки та час відпочинку між змінами, максимальний робочий час, урахування стану здоров'я.

Право власності в умовах воєнного стану теж може зазнавати обмежень. Для забезпечення загальної безпеки та оборони держава може примусово відчужувати або вилучати майно фізичних та юридичних осіб із обов'язковою компенсацією його вартості, яка здійснюється протягом п'яти наступних бюджетних років. Рішення про відчуження ухвалює військове командування за погодженням із місцевою владою та зі складанням акту й оцінкою майна. Якщо майно збереглося після скасування воєнного стану, то колишній власник може вимагати його повернення через суд, однак тоді він має повернути отриману компенсацію.

Держава гарантує власникам право захищати своє право власності, зокрема через звернення до суду.

Згідно з Конституцією України низка прав і свобод навіть в умовах воєнного стану не можуть бути обмежені. Це, наприклад, право на: життя, свободу та особисту недоторканність, звернення до органів державної влади, житло, шлюб та сім'ю, судовий захист, відшкодування збитків, завданих органами державної влади, та ін.

І в умовах воєнного стану за захистом своїх законних прав та інтересів фізична чи юридична особа може звернутися до підрозділів Національної поліції, прокуратури, Служби безпеки України, інших органів влади, а також до суду, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та міжнародних установ.



ДІЄМО РАЗОМ

1. Визначте, чи є дії правомірними в умовах воєнного стану. Свою відповідь обґрунтуйте.

1. Військове командування вилучило вантажне авто у підприємця для підвезення боєприпасів, склавши відповідний акт.
2. Громадянину відмовили у праві звернутися до суду для захисту своїх прав, посилаючись на воєнний стан.
3. Працівника залучили до суспільно-корисних робіт, але виплатили зарплату нижчу за мінімальну.

2. Розгляньте інфорграфіку на с. 71. Перелічіть заходи, запроваджувані органами державної влади під час правового режиму воєнного стану. Чому, на вашу думку, в цей період заборонено змінювати Конституцію України?



ВОЄННИЙ СТАН

Особливий правовий режим, що вводить в разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності

Вводиться на всій території України або в окремих її місцевостях указом Президента, що підлягає затвердженню Верховною Радою. Триває без обмежень (поки Президент за пропозицією Ради національної безпеки і оборони України не скасує відповідним указом)

Можуть запроваджуватися такі заходи:



трудова повинність



вилучення в громадян вогнепальної та холодної зброї, боєприпасів



особливий режим візду й виїзду, обмеження свободи пересування



евакуація населення та підприємств з небезпечних зон



нормоване забезпечення товарами, ліками



використання потужностей підприємств, установ для потреб оборони



комендантська година



охорона об'єктів, які забезпечують життєдіяльність населення



надання громадянами житла для тимчасового розміщення військовослужбовців



перевірка документів, огляд особистих речей, транспорту, житла



вилучення в будь-кого (від громадян до міністерства) будь-якого майна для потреб оборони



повний контроль над засобами зв'язку, радіо, телебаченням

ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ



- зміна Конституції України
- проведення будь-яких виборів
- проведення всеукраїнських і місцевих референдумів
- проведення страйків

- торгівля зброєю
- зміна місця проживання призовникам та військовозобов'язаним без відома військового командування

3 Механізми захисту прав і свобод людини та громадянина



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

До кого / якого органу можна звернутися в разі порушення прав і свобод людини та громадянина? Які механізми захисту прав і свобод існують в Україні? Яку роль у цьому процесі відіграють суди? Які є міжнародні органи / організації, що захищають права людини?

Реалізація прав і свобод людини та громадянина потребує їх дієвого захисту. Стаття 55 Конституції України гарантує кожному право будь-якими не забороненими законом способами захищати свої права й свободи від порушень і протиправних посягань. Захист прав можна здійснювати різними шляхами — особа вільна у їх виборі.

Механізми захисту прав і свобод людини та громадянина уналежують право на захист, форми й способи захисту прав, процес і порядок звернення до відповідних органів. Їх поділяють на національний (внутрішньодержавний) захист та міжнародний захист.

Національні механізми захисту прав і свобод людини — це сукупність передбачених національним законодавством інструментів і можливостей, які кожна людина може використати для захисту своїх прав.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА



Забезпечення прав і свобод людини та громадянина більшою мірою залежить від механізмів захисту на національному рівні, які є ключовими. Однак коли вичерпано всі внутрішні засоби, а відповідного захисту порушених прав не забезпечено, стаття 55 Конституції України надає право кожному звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій, членом / учасником яких є наша держава.

Міжнародні механізми захисту прав і свобод людини — це система міжнародних органів і організацій, що сприяють дотриманню й захисту прав і свобод людини на міжнародному рівні, їх відновленню у випадку порушення. Їх поділяють на дві групи.

1. Міждержавні (міжурядові) організації. Створені державами на основі міжнародних договорів; їх рішення мають велику політичну та юридичну вагу:

- *глобальні (ООН)* — Міжнародний суд ООН, Рада з прав людини ООН, Комітет з прав дитини ООН та ін.;
- *регіональні (Європейські)* — Рада Європи, Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), ОБСЄ та ін.

2. Неурядові організації (НУО). Засновані громадськістю, фінансуються за рахунок благодійних внесків і працюють незалежно від урядів:

- *правозахисні* — Міжнародна федерація з прав людини (FIDH), Всесвітня організація боротьби проти тортур (ОМСТ) та ін.;
- *соціальні та гуманітарні* — Міжнародний Комітет Червоного Хреста (Red Cross), Карітас (Caritas) та ін.;
- *екологічні* — Грінпіс (Greenpeace), Комісія з освіти та комунікації при Міжнародному союзі охорони природи та ін.

Механізми захисту прав людини дають змогу зупинити свавілля й відновити справедливість. Однак вони працюють лише тоді, коли громадяни обізнані в своїх правах і мають волю наполегливо їх захищати.

ДІЄМО РАЗОМ

1. Проаналізуйте наведені ситуації з огляду на наявність / відсутність у них порушень прав людини та визначте, до яких механізмів захисту прав і свобод можна звернутися в кожному випадку. Обговоріть результати роботи.

1. Заступник голови місцевої державної адміністрації відмовляє в наданні публічної інформації, на яку громадянин має право.
2. Поліцейський безпідставно зупинив і незаконно затримав громадянина.
3. Відома блогерка на своїй сторінці опублікувала інформацію приватного характеру про відомого в країні політичного діяча.
4. Представники громадського об'єднання вважають, що новий закон, ухвалений парламентом, порушує низку конституційних прав і свобод громадян.

2. Проаналізуйте таблицю на с. 74, де учасників опитування просили визначити найбільш дієві, на їхню думку, способи захисту прав людини.

Уявіть, що ви:

а) учасник / учасниця такого опитування. Як би відповіли ви?

б) організатор опитування. Чи розширили б ви перелік способів захисту прав людини та громадянина? Обґрунтуйте свою думку.

Чи вважаєте ви дієвим способом захист прав людини шляхом звернення до медіа? Чому? А до правозахисних організацій? Чому?

Уявлення про ефективні способи захисту прав людини.

10 основних способів

(за даними (%) загальнонаціонального опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва)

	2016	2018	2020	
Звернення до медіа	27.8	23.1	23.3	
Звернення до суду	16.2	21.1	20.9	
Звернення до Європейського суду з прав людини	19.3	18.6	19.6	
Звернення до родичів, пошук потрібних знайомств	16.3	15.0	16.0	
Звернення до поліції	14.0	18.1	15.4	
Звернення до прокуратури	8.4	15.1	14.3	
Звернення до міжнародних організацій	12.7	13.4	13.1	
Звернення до адвоката, до системи безоплатної правової допомоги	–	8.1	12.8	
Звернення до Президента	5.7	7.6	8.9	
Звернення до неурядових правозахисних організацій	6.9	6.3	8.5	

4

Уповноважений Верховної Ради з прав людини



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Хто такий омбудсман? Якими компетенціями наділений Уповноважений з прав людини Верховної Ради України? Коли варто звертатися до нього по допомогу?

Слово шведського походження «омбудсман» означає «представник». Особа на цій посаді здійснює контроль за дотриманням прав людини. В Україні це **Уповноважений Верховної Ради України з прав людини**. Він здійснює *парламентський контроль* за дотриманням конституційних прав і свобод людини та громадянина і захист прав кожного на території України та в межах її юрисдикції. Питання, пов'язані з Уповноваженим, регулює Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини».

КЛЮЧОВІ ЗАВДАННЯ УПОВНОВАЖЕНОГО ВЕРХОВНОЇ РАДИ З ПРАВ ЛЮДИНИ

- 1) захист прав і свобод людини та громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України
- 2) дотримання прав і свобод людини та громадянина державними органами та органами місцевого самоврядування
- 3) запобігання порушенням прав і свобод людини та громадянина; сприяння їх поновленню
- 4) сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини та громадянина у відповідність із Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі
- 5) поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини та громадянина
- 6) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод
- 7) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу

Призначає на посаду і звільняє з посади Уповноваженого Верховна Рада України таємним голосуванням. Він щорічно доповідає парламенту про стан дотримання прав і свобод людини в Україні.

Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів і посадових осіб та не підміняє їх (наприклад, суд). Він розглядає звернення громадян у разі порушення їхніх прав і свобод державними органами й посадовими особами, може відкривати провадження за власною ініціативою та проводити перевірку діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування. Уповноважений також має право подавати позови до суду в інтересах осіб, які не можуть самотійно захистити свої права, наприклад, через свій фізичний стан, неповноліття або похилий вік.

Право звернутися до Уповноваженого у випадках порушень з боку органів державної влади / місцевого самоврядування, їх посадових осіб, юридичних та фізичних осіб має як громадянин України, так і іноземець або особа без громадянства. Письмову заяву слід подати протягом року (інколи двох років) з моменту виявлення порушення прав.



ДІЄМО РАЗОМ

1. На основі фрагменту статті дайте відповідь на запитання: *Чому, на вашу думку, закон встановлює доволі високі вимоги до кандидата на посаду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини?*

Із Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини»

Стаття 5. Вимоги до кандидата на посаду Уповноваженого та призначення на посаду Уповноваженого

... Уповноваженим може бути призначено громадянина України, який на день обрання досяг 40 років, володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та протягом останніх п'яти років проживає в Україні...

2. Проведіть мінідослідження «Інші омбудсмани в Україні» за планом:

- 1) знайдіть інформацію про існування в Україні інших уповноважених, крім Уповноваженого Верховної Ради з прав людини (наприклад, Уповноважений із захисту державної мови, освітній омбудсман тощо);
- 2) оберіть одного омбудсмана з тих, про кого вдалося дізнатися, й наведіть приклади його повноважень;
- 3) обґрунтуйте, чому, на вашу думку, було введено цю посаду. Якою є користь від діяльності цього омбудсмана для людини / суспільства?



СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Воєнний стан — це особливий правовий режим в Україні або в окремих її місцевостях, який вводять у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності.

Міжнародні механізми захисту прав і свобод людини — це система міжнародних органів і організацій, що діють з метою забезпечення міжнародних стандартів прав і свобод людини чи їх відновлення у випадку порушення.

Національні механізми захисту прав і свобод людини — це сукупність передбачених національним законодавством інструментів і можливостей, які кожна людина може використати для захисту своїх прав.

Уповноважений Верховної Ради з прав людини — це посадова особа, яка здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції.

 ПІДСУМУЙТЕ

1. Що таке воєнний стан? Для чого його вводять?
2. Які права і свободи людини та громадянина можуть бути обмежені в період дії воєнного стану? А які не підлягають обмеженню?
3. Які є механізми захисту прав і свобод людини? У чому важливість їх існування?
4. Які завдання Уповноваженого з прав людини, на вашу думку, є основними?
5. Чи є важливою, на вашу думку, для захисту прав і свобод людини активна позиція самої людини? Чи це справа винятково держави?
6. Чому існування міжнародних та регіональних механізмів захисту є важливим для людини? Як це впливає на відповідальність держави перед своїми громадянами? Обгрунтуйте.

 ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. Відкрий **е-додаток**. Переглянь фрагмент відео (10.2). У чому різниця між обмеженням і порушенням прав людини?
2. На основі статті 64 Конституції України проаналізуй чи можуть наведені права / свободи бути обмежені в умовах воєнного стану. Зазнач, яким чином держава (наприклад, через комендантську годину або перевірку документів) використовує обмеження прав і свобод для забезпечення безпеки суспільства. Виконай завдання у формі таблиці.

Приклад права / свободи	Можливість обмеження та мета
Право на життя	
Право на людську гідність	
Свобода від катувань	
Свобода пересування	
Право на мирні зібрання	
Таємниця листування й телефонних розмов	

3. На сайті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в розділі «Заявнику» дізнайся, яку інформацію слід надати у заяві на його ім'я. Напиши короткий алгоритм дій звернення до Уповноваженого. Чи важливо, на твою думку, дотримуватися такого алгоритму? Чому?

 Е-ДОДАТОК

Відкрий **е-додаток** і виконай завдання до § 10 (10.3, 10.4, 10.5).

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВІДНОСИН





§ 11–12

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН

? Які відносини є цивільними і як держава їх урегулює

ОБГОВОРІТЬ

Пригадайте, що таке правовідносини. Якими вони бувають? Чим цивільні відносини, на вашу думку, відрізняються від інших видів правовідносин?

ДІЄМО РАЗОМ

Розгляньте титульну ілюстрацію до заняття. Спираючись на неї та власний досвід, укажіть, які відносини (з приводу чого вони виникають) унормовує цивільне право. Наведіть приклади відповідних життєвих ситуацій.

1 Цивільні відносини як різновид правовідносин

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Сформулюйте назву підпараграфу кількома запитаннями. На основі тексту дайте на них відповіді.

Цивільне право є однією з найважливіших галузей права України. Воно регулює відносини приватного характеру, в які ми вступаємо, наприклад, коли купуємо товар, оплачуємо послуги, поповнюємо рахунок мобільного телефону, користуємося громадським транспортом,

винаймаємо житло, успадковуємо майно, створюємо роботи в галузі науки, літератури й мистецтва тощо.

Цивільний кодекс є найбільшим за обсягом нормативно-правовим актом у правовій системі нашої держави. Його внутрішня логіка побудована за принципом «від загального до конкретного» і складається з шести книг.

Номер	Назва	Сфери регулювання
Книга перша	Загальні положення	Загальні засади цивільного права
Книга друга	Особисті немайнові права фізичної особи	Право на життя, здоров'я, ім'я, честь та гідність фізичної особи
Книга третя	Право власності та інші речові права	Володіння, користування та розпорядження майном
Книга четверта	Право інтелектуальної власності	Авторське право, винаходи, торговельні марки
Книга п'ята	Зобов'язальне право	Цивільні договори різних видів
Книга шоста	Спадкове право	Спадкування за заповітом та за законом

Цивільні відносини поділяють на *майнові* (вони мають економічний зміст) та *особисті немайнові* (виникають щодо нематеріальних благ і переважно не мають економічного підґрунтя).



Усі цивільні відносини ґрунтуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні й майновій самостійності їх учасників.

**ДІЄМО РАЗОМ**

Наведіть 2–3 приклади ситуацій цивільно-правових відносин різних видів. Доведіть, що учасники цих відносин є юридично рівними, вільно виявляють свою волю та є самостійними з майнового боку.

2**Структура (склад) цивільно-правових відносин****ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ**

Пригадайте склад правовідносин. Схарактеризуйте елементи структури цивільно-правових відносин, спираючись на схему.

СКЛАД ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН**Суб'єкти**

Приватні: фізичні,
юридичні особи

Публічні: держава
Україна, АР Крим,
громади, іноземні
держави

Об'єкти

Матеріальні: речі, гроші,
цифрові речі, роботи
та послуги

Нематеріальні:
інтелектуальна
власність, інформація,
гідність та честь

Зміст

Суб'єктивні права:
що учасники можуть
вимагати

Суб'єктивні обов'язки:
що учасники мусять
зробити

Суб'єктами цивільних відносин є фізичні особи (люди) та юридичні особи (організації). Їхня цивільна правосуб'єктність має суттєві відмінності.

Цивільна правоздатність (здатність мати права та обов'язки):

у фізичної особи — виникає з народження і припиняється зі смертю;

у юридичної особи — виникає з моменту державної реєстрації та припиняється з дня внесення запису про її ліквідацію до реєстру.

Цивільна дієздатність (здатність діяти — набувати прав та створювати обов'язки):

у фізичної особи — набувається поступово, залежить від віку (повна — з 18 років);

у юридичної особи — виникає одночасно з правоздатністю. Організація діє через свої органи (наприклад, директора), згідно зі статутом.

Деліктоздатність (здатність нести відповідальність):

фізичні особи (з 14 років) за загальним правилом відповідають за своїми зобов'язаннями усім своїм майном;

юридичні особи відповідають за зобов'язаннями виключно належним їм майном (майном організації). Учасники (власники) більшості видів юридичних осіб (наприклад, ТОВ) не несуть відповідальності за боргами організації своїм особистим майном.



Жодну фізичну особу не можна позбавити цивільної правоздатності. Натомість її цивільна дієздатність може бути *обмежена* з підстав, встановлених законом. А за станом психічного здоров'я суд може визнати фізичну особу *недієздатною*.

Основною характеристикою *об'єктів цивільних відносин* є те, що вони можуть існувати в матеріальному світі та/або цифровому середовищі. Це зумовлює їхню форму, особливості набуття, здійснення та припинення цивільних прав і обов'язків щодо них.

Зміст цивільно-правових відносин охоплює суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки.

ЗМІСТ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН**Суб'єктивне цивільне право**

- Належить учаснику цивільних відносин
- Визначає його правомочність (міру дозволеної законом поведінки) на вчинення певних дій щодо об'єкта цивільних відносин

Приклади:

право особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією, іншими доходами; здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, бути учасником / засновником юридичних осіб; укласти договір банківського вкладу (рахунку)

Суб'єктивний цивільний обов'язок

- Встановлена законом міра належної поведінки зобов'язаного учасника цивільних відносин
- Визначає, як суб'єкт має діяти / утримуватися від певних дій щодо об'єкта цивільних відносин

Приклади:

обов'язок орендаря вносити плату за договором оренди; обов'язок покупця сплатити продавцю ціну, встановлену у договорі купівлі-продажу; обов'язок не завдавати майнової та / або моральної шкоди й відшкодовувати збитки в разі її завдання

Для набуття, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків, особи вчиняють певні дії, які називають **правочинами**. Вони можуть бути односторонніми (наприклад, заповіт чи довіреність) та двосторонніми / багатосторонніми (наприклад, договір).

ДІЄМО РАЗОМ

1. Сформулюйте 2–3 запитання до статті Цивільного кодексу України й дайте на них відповіді. Що таке, на вашу думку, псевдонім?

Із Цивільного кодексу України**Стаття 28. Ім'я фізичної особи**

1. Фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям.

Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить.

2. При здійсненні окремих цивільних прав фізична особа відповідно до закону може використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти без зазначення імені.

3. Ім'я фізичній особі надається відповідно до закону.

2. Проаналізуйте наведені ситуації й поясніть, чи діяли фігуранти відповідно до норм цивільного права.

- 19-річна *Марина* переїхала в інше місто і винайняла там квартиру.
- 13-річний *Назар* за власним бажанням подарував другу настільну гру.
- 14-річна *Єва* з дозволу батьків купила в сусіда книгу.
- Одружений 17-річний *Олег* придбав без відома своїх батьків мотоцикл.

3

Особисті немайнові права фізичної особи



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Пригадайте із занять з історії, громадянської освіти, правознавства відомі вам права та свободи людини і громадянина. Які із цих прав, на вашу думку, належать до особистих немайнових прав фізичної особи? Які ще є особисті немайнові права? Поверніться до цих запитань після опрацювання тексту.

Кожна фізична особа має *особисті немайнові права*, які належать їй від народження (наприклад, право на життя чи ім'я) або за законом (наприклад, право на місце проживання чи на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації).

Особисті немайнові права — це можливості фізичної особи на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері приватного життя. Ці права позбавлені економічного (майнового) змісту та невіддільні від особи. Їх поділяють на дві групи:

Група прав	Спрямованість	Приклади
Природне існування	Забезпечення біологічної життєдіяльності та безпеки людини	Право на життя, охорону здоров'я, особисту недоторканність, донорство, сім'ю, безпечне довкілля
Соціальне буття	Забезпечення життєдіяльності людини в суспільстві	Право на ім'я, повагу до честі та гідності, ділову репутацію, індивідуальність, свободу творчості, вибір місця проживання

Повнолітні та дієздатні фізичні особи самостійно здійснюють ці права. А от права малолітніх та неповнолітніх осіб або осіб, обмежених у дієздатності чи визнаних недієздатними судом, в їхніх інтересах здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники.

 ДІЄМО РАЗОМ

Виконайте завдання, обравши один з варіантів.

Варіант I

1. На основі положень статей 281–293 Цивільного кодексу України розкрийте зміст 2–4 особистих немайнових прав, які забезпечують природне існування фізичної особи. Виконайте завдання у формі таблиці.

Текст Цивільного кодексу ви знайдете в **е-додатку** за посиланням (11–12.1).

Право / стаття ЦКУ	Зміст права
Стаття 281. Право на життя	
Стаття 282. Право на усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю	
...	
...	

2. Наведіть 2–3 приклади ситуацій, у яких реалізовано / не реалізовано / порушено певне особисте немайнове право, що забезпечує природне існування фізичної особи.

Варіант II

1. На основі положень статей 294–315 Цивільного кодексу України розкрийте зміст 2–4 особистих немайнових прав, що забезпечують соціальне буття фізичної особи. Виконайте завдання у формі таблиці.

Текст Цивільного кодексу ви знайдете в **е-додатку** за посиланням (11–12.1).

Право / стаття ЦКУ	Зміст права
Стаття 294. Право на ім'я	
Стаття 295. Право на зміну імені	
...	
...	

2. Наведіть 2–3 приклади ситуацій, у яких реалізовано / не реалізовано / порушено певне особисте немайнове право, що забезпечує соціальне буття фізичної особи.

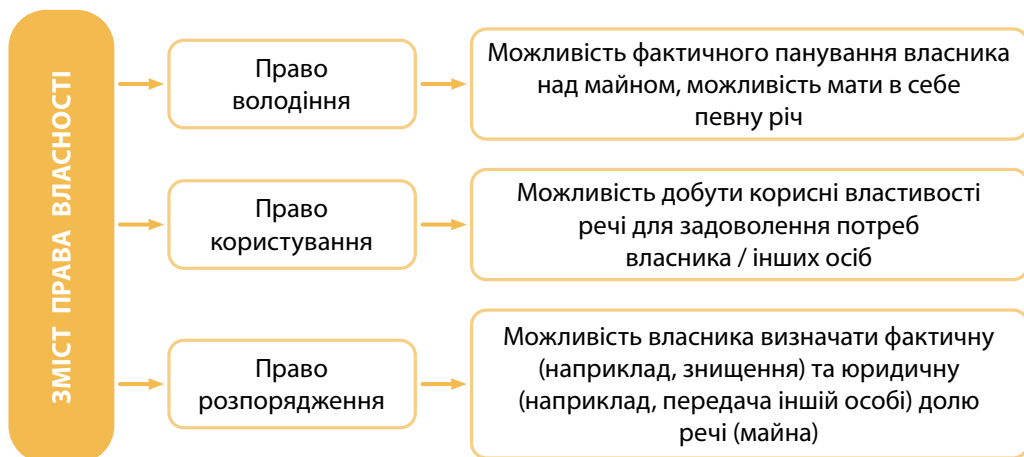
4 Право власності



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що таке право власності? Які речі (майно) є у вашій власності? Що означає бути власником? Які правомочності має власник? Поверніться до цих запитань після опрацювання підпараграфа.

Усі речі (майно), що існують, комусь належать. Напевно, немає жодної людини у світі, яка не була б власником бодай чогось. **Право власності** — це право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.



Зазначені три правомочності має лише власник. Інші особи (не власники) можуть володіти й користуватися цими речами (майном), однак не мають права розпоряджатися ними. Малолітні або неповнолітні особи можуть бути власниками будь-якого майна, однак можуть розпоряджатися ним лише із досягненням повноліття або набуття повної дієздатності.

Речі (майно) можуть перебувати:

- у *приватній* власності (наприклад, фізична особа володіє житловим будинком чи транспортним засобом);
- у *комунальній* власності (наприклад, територіальній громаді належать земельні ділянки, приміщення освітніх закладів, комунальні підприємства тощо);
- у *державній* власності (наприклад, нашій державі належать надра).

Користуватися майном, що перебуває в державній чи комунальній власності, для задоволення своїх потреб може будь-яка людина. А от розпоряджаються майном у першому випадку органи державної влади, у другому — органи місцевого самоврядування.

Способи набуття права власності можуть бути *первинними* (створення речі, коли до того річ не мала власника) й *похідними* (відчуження речі на користь нового власника). Однією з основних підстав набуття права власності є правочини, зокрема договори.

Майно, яке перебуває у власності двох або більше осіб (співвласників), належить їм на праві спільної власності (спільне майно). Спільна власність буває спільною частковою (визначено частки кожного співвласника) та спільною сумісною (без визначення таких часток). Наприклад, майно подружжя або батьків і дітей — спільна сумісна власність, тому кожен із них має рівні права на таке майно. Натомість майно учасників господарського товариства належить їм на правах спільної часткової власності, тобто кожен з учасників має в ньому частку, яка пропорційна його внеску в майно товариства. Право спільної власності співвласники реалізують за взаємною згодою.



ДІЄМО РАЗОМ

1. Ознайомтесь зі змістом статті 346 «Підстави припинення права власності» Цивільного кодексу України. Скористайтесь посиланням (11–12.1) в **е-додатку**. Дайте відповідь на запитання: *Які є підстави припинення права власності?* Визначте підстави, які є:
 - а) добровільними діями власника;
 - б) обставинами, пов'язаними з майном;
 - в) примусовими заходами;
 - г) юридичними фактами.Проілюструйте кілька підстав прикладами.
2. На основі статті 13 Конституції України та статті 386 Цивільного кодексу України висловіть думку щодо важливості захисту права власності. Як характеризує державу Україна те, що в ній забезпечується захист права власності?

З Конституції України

Стаття 13. ... Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Із Цивільного кодексу України

Стаття 386. Засади захисту права власності

1. Держава забезпечує рівний захист прав усіх суб'єктів права власності.
2. Власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню.
3. Власник, права якого порушені, має право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди.

5 Договори та їх види



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

У підпараграфі 2 зазначено, що договір є різновидом правочину. Висловіть припущення, які суб'єктивні цивільні права та обов'язки можуть виникати у сторін договору купівлі-продажу, оренди, позики. Поверніться до ваших міркувань після опрацювання тексту.

Договір — це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Наприклад, за договором купівлі-продажу одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму. За договором міни (бартеру) кожна зі сторін зобов'язується передати другій стороні у власність один товар в обмін на інший. За договором дарування одна сторона (дарувальник) передає другій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність.

Договір називають *одностороннім*, коли одна сторона бере на себе обов'язок перед другою стороною вчинити певні дії або утриматися від них, а друга наділена лише правом вимоги. *Двостороннім* є договір, у якому права та обов'язки мають обидві його сторони. А договір, укладений більш як двома сторонами, називають *багатостороннім*.

Договірні відносини «тримаються» на трьох основних принципах:

- 1. Свобода договору.** Особа (фізична/юридична):
 - самостійно вирішує, укладати договір чи ні;
 - вільно вибирає партнера (з ким домовлятися);
 - визначає умови (ціну, строки тощо), але в межах закону, вимог розумності та справедливості.
- 2. Обов'язковість виконання.** Якщо договір укладено, він стає обов'язковим для обох сторін — вони мусять його виконати.
- 3. Зміна умов / розірвання за згодою.** Змінити умови або розірвати договір можна лише за згодою обох сторін (якщо інше не передбачено законом).

Зміст договору складають його умови (пункти). Договір вважається укладеним і набирає чинності з моменту досягнення сторонами згоди щодо всіх основних (істотних) умов.

Договір можна укласти в усній або письмовій формі чи за допомогою інформаційно-комунікаційних систем, він може посвідчуватися нотаріально або ні. Наприклад, у письмовій формі укладають договори найму транспортного засобу, а в письмовій нотаріально посвідченій формі — договори купівлі-продажу земельної ділянки, житлового будинку (квартири).

**ДІЄМО РАЗОМ**

Ознайомтеся зі змістом частини першої статей 698 (Договір роздрібної купівлі-продажу), 715 (Договір міни), 759 (Договір найму) Цивільного кодексу України. Скористайтесь посиланням **(11–12.1) в е-додатку**. Які суб'єктивні цивільні права та обов'язки виникають у сторін за цими договорами? Оформіть результати роботи у формі таблиці чи невеликої презентації. Доберіть або створіть піктограми до цих договорів.

6**Спадкування: як вирішується доля майна****ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ**

Як спадкування пов'язане з правом власності? Чому заповіт вважають одностороннім правочином? Для чого необхідне правове врегулювання відносин спадкування?

Цивільне законодавство регулює й долю майна, що залишається після смерті власника. **Спадкуванням** називають перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). До *складу спадщини* входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент її відкриття і не припинилися внаслідок його смерті.

Спадкодавець — це фізична особа, яка померла та мала права і обов'язки, що можуть бути передані в спадщину. *Спадкоємцями* можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця й народжені після відкриття спадщини. Спадкоємцями за заповітом можуть бути і юридичні особи — держава, територіальні громади, благодійні організації тощо.

У Цивільному кодексі України передбачено підстави усунення особи від права на спадкування, наприклад, умисне позбавлення нею життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя.

Існує два види спадкування — *за заповітом* та *за законом*.

Заповіт — це особисте розпорядження фізичної особи (заповідача) на випадок своєї смерті. Право на укладання заповіту має повнолітня фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Таке право вона здійснює лише особисто.

Спадкоємцями заповідач може призначити одну або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності сімейних чи родинних відносин. Він може також позбавити права на спадкування будь-кого зі спадкоємців за законом, однак, не можуть бути позбавлені права на спадкування особи, які мають право на *обов'язкову частку* в спадщині.

Якщо за життя фізична особа не уклала заповіт, спадкування здійснюється *за законом*: спадкоємці одержують право на спадкування

почергово. Черги спадкоємців — це встановлений законом порядок, за яким спадщина розподіляється між родичами (утриманцями) померлої особи. Цивільний кодекс України визначає п'ять таких черг. Кожна наступна черга має право на спадщину лише в разі відсутності спадкоємців попередньої черги або якщо вони її не прийняли.

Спадкоємець може як прийняти спадщину, так і відмовитися від неї. Для прийняття спадщини встановлено строк у шість місяців, що починається із часу відкриття спадщини.



ДІЄМО РАЗОМ

1. Опрацюйте витяг зі статті 1241 «Право на обов'язкову частку у спадщині» Цивільного кодексу України. Поясніть: що таке обов'язкова частка у спадщині, що до неї зараховують і хто має на неї право.

1. Малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка)...

2. До обов'язкової частки у спадщині зараховується вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу, встановленого на користь особи, яка має право на обов'язкову частку, а також вартість інших речей та майнових прав, які перейшли до неї як до спадкоємця...

2. Уявіть ситуацію: спадкодавець свідомо не вказав у заповіті свого непрацездатного сина через давню сварку. Як законодавство розв'яже цей конфлікт інтересів і чиї права будуть пріоритетними?



СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Договір — це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Заповіт — це особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті щодо всіх прав та обов'язків, які належали їй на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок смерті.

Право власності — це право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Правочин — це дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Спадкодавець — це фізична особа, яка померла та мала права і обов'язки, що можуть бути передані у спадщину.

Спадкування — це перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Цивільна дієздатність — це здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, створювати для себе цивільні обов'язки і самостійно їх виконувати, а також нести відповідальність у разі їх невиконання (деліктоздатність).

Цивільна правоздатність — це здатність особи мати цивільні права та обов'язки.

Цивільна правосуб'єктність — це здатність особи бути учасником цивільних відносин, тобто носієм визначених суб'єктивних цивільних прав та обов'язків.

ПІДСУМУЙТЕ

1. Які відносини є цивільними? Що складає їх зміст?
2. Які є види особистих немайнових прав фізичної особи?
3. Що означає бути власником? Які правомочності він має?
4. Що таке правочин? Наведіть кілька прикладів.
5. Що таке договір? Наведіть приклади договорів, у яких ви були стороною.
6. Про які умови договору сторони мають обов'язково домовитися?
7. Як відбувається спадкування? Що є першочерговим — спадкування за заповітом чи за законом? Чому?
8. Чому цивільне право часто називають «правом повсякденності»? Поясніть.

ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. Сформулюй короткий висновок про важливість урегулювання особистих немайнових прав фізичної особи нормами цивільного права.
2. Проаналізуй 1–2 дні свого життя (зокрема й інформаційний простір навколо). У які договірні відносини ти вступав / вступала? Укладання яких договорів спостерігав / спостерігала? Коротко презентуй цю інформацію класу.
3. Проведи мінідослідження «Я — власник / власниця» за запитаннями:
 - Якими речами (майном) ти володієш особисто? На яких підставах у тебе виникло право власності на них (наприклад, купівля, подарунок)?
 - Які твої речі (майно) перебувають у спільній власності з іншими особами (наприклад, житло чи побутова техніка, якими користуєтесь разом із батьками)?
 - Якими речами (майном), що належать іншим власникам, ти користуєшся зараз (наприклад, орендоване спорядження, бібліотечні книги, шкільне майно) та хто є їхнім власником?

Узагальни результати дослідження та презентуй класу.

Е-ДОДАТОК

Відкрий **е-додаток** і виконай завдання до § 11–12 (11–12. 2, 11–12.3, 11–12.4).



§ 13

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН

? Які відносини є сімейними і як держава їх врегульовує

ОБГОВОРІТЬ

Що таке сім'я та яку роль вона відіграє в житті людини й суспільства? Чому держава втручається у приватні справи сім'ї (наприклад, виховання дітей чи поділ майна)? Де завершується право сім'ї на приватність і починається обов'язок держави захистити її членів? Які відносини у вашій родині регулюються законом, а які — лише моральними нормами та звичаями / традиціями?

ДІЄМО РАЗОМ

Уявіть, що ви переглядаєте стрічку новин і бачите два заголовки: «Пара, яка прожила разом 20 років без реєстрації шлюбу, ділить спільне майно в суді»; «Держава спростила процедуру реєстрації шлюбу для захисників України». Поміркуйте: Чому в першому випадку виникла потреба в суді, якщо особи вважали себе сім'єю? Чому в другому випадку держава вважає за необхідне втручатися і полегшувати формальні процедури під час війни?

1 Право на сім'ю та основи сімейного законодавства

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Чому право на створення сім'ї вважають «природним» правом людини? Які відносини унормовує сімейне право? З приводу чого вони виникають? Чим сімейні відносини відрізняються від інших видів правовідносин? На яких підставах може створюватися сім'я?

Сім'я, родина — фундамент буття й майбутнього людини, первинний та основний осередок суспільства, найважливіша людська спільнота. Через сім'ю змінюються покоління людей, у ній людина народжується, через неї продовжує рід. У сім'ях діти опановують соціальні норми, формують власну систему цінностей, навчаються відповідальності.

Право на створення сім'ї — одне з найважливіших прав людини. Тому велику увагу сім'ї, сімейним відносинам приділяють і держава, і міжнародна спільнота. Європейська Конвенція з прав людини проголошує, що чоловік і жінка, які досягли шлюбного віку, мають право на шлюб і створення сім'ї згідно з національними законами, які регулюють здійснення цього права. У національному законодавстві право на сім'ю і право кожної особи на проживання в ній закріплені в *Сімейному кодексі України (СКУ)*. У ньому є положення й про те, що держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї.

Сімейні й прирівнені до них відносини є предметом *сімейного права*. Це відносини приватного характеру, в яких перебуває кожна людина в якості, наприклад, дитини, брата чи сестри, одного з подружжя, батька чи матері, дідуся чи бабусі.

Сімейний кодекс України визначає:

- *засади шлюбу* — умови та порядок укладання шлюбу, особисті немайнові та майнові права й обов'язки подружжя;
- *батьківство та дитинство* — підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей;
- *усиновлення* — права та обов'язки усиновлювачів та усиновлених;
- *родинні зв'язки* — права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів.

Відносини, що виникають із шлюбу й належності до сім'ї, поділяють на дві групи:

Особисті немайнові відносини	Майнові відносини
Стосуються особистих прав та обов'язків, які не мають грошового вираження	Стосуються матеріальних (економічних) питань та власності членів сім'ї
<i>Приклади:</i> право на прізвище, спільне виховання дітей, згода на шлюб, право на повагу, вибір місця проживання	<i>Приклади:</i> право власності на майно, утримання дітей, аліменти, матеріальна допомога батькам

У період воєнного стану право на сім'ю реалізується в особливих умовах. Наприклад, запроваджено онлайн-реєстрацію шлюбу, а захист прав дітей, які вимушено покинули Україну, є пріоритетом. Також діють особливі правила щодо виїзду дітей за кордон та виконання аліментних зобов'язань у зоні бойових дій.

Якщо особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, батьками й дітьми, іншими членами сім'ї та родичами не унормовані СКУ, вони регулюються Цивільним кодексом України або за домовленістю (договором) між їхніми учасниками.

Змістом сімейних відносин є *сімейні права* та *сімейні обов'язки*. Вони тісно пов'язані з особою і не можуть бути передані будь-кому іншому або перекладені на іншу особу. Якщо дитина або особа, дієздатність якої обмежена, не може самостійно здійснювати свої сімейні права, це роблять батьки, опікуни або вона їх здійснює за допомогою батьків / піклувальника. У разі визнання особи недієздатною її сімейний обов'язок особистого немайнового характеру припиняється, а майновий обов'язок за її рахунок виконує опікун.

Сім'єю є особи, які, спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважають сім'єю і тоді, коли дружина й чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно.



Щодо дитини, то вона належить до сім'ї своїх батьків. Це правило діє і тоді, коли дитина не проживає спільно зі своїми батьками. Правовий статус **дитини** має особа до досягнення нею повноліття — 18 років.

СКУ визначає, що одинока особа також має права члена сім'ї.



ДІЄМО РАЗОМ

1. На основі витягу із Сімейного кодексу України назвіть принципи регулювання сімейних відносин. Поясніть їх сутність. Чому в сімейному праві моральні й правові норми тісно переплетені?

Із Сімейного кодексу України

Стаття 7. Загальні засади регулювання сімейних відносин

6. Жінка та чоловік мають рівні права і обов'язки у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї.

9. Сімейні відносини регулюються на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства.

2. Розподіліть наведені у ситуаціях відносини: 1) на особисті немайнові; 2) майнові. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Подружжя купує квартиру в кредит.

2. Батьки обирають ім'я для своєї новонародженої дитини.

3. Повнолітній син щомісяця надсилає кошти на лікування непрацездатної матері.
4. Дружина вирішила змінити місце роботи без згоди чоловіка.

2 Шлюб: умови укладання та підстави припинення



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Поставте до тексту 3–4 запитання і обговоріть їх з однокласниками та однокласницями.

Найпоширенішою підставою створення сім'ї є шлюб. Це слово іншомовного походження в перекладі означає «обітниця / обіцянка».

Шлюб — сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану. Обов'язковими ознаками шлюбу є такі: це союз жінки й чоловіка; укладається для створення сім'ї; реєструється уповноваженим органом, що засвідчується свідоцтвом про шлюб.

Укладання шлюбу є підставою для виникнення у жінки й чоловіка прав та обов'язків *подружжя*. Проживання жінки й чоловіка однією сім'єю без шлюбу, як і релігійний обряд шлюбу, не породжують прав і обов'язків подружжя.

СКУ визначає умови укладання шлюбу. Перша умова — це досягнення *шлюбного віку* — 18 років для жінок і чоловіків. Однак право на шлюб може бути надано рішенням суду за заявою особи, яка досягла 16 років, якщо суд встановить, що це відповідає її інтересам. Сімейне законодавство не визначає максимальної межі шлюбного віку, не надає значення різниці у віці між особами, які укладають шлюб, і не обмежує кількість шлюбів, що може взяти особа впродовж свого життя.

Умовами укладання шлюбу є також *добровільність* та *одношлюбність*. СКУ визначає й категорії осіб, які не можуть перебувати у шлюбі між собою: родичі по прямій лінії споріднення; рідні брати та сестри, як повнорідні, так і неповнорідні; двоюрідні брати та сестри, а також рідні тітка / дядько й племінник / племінниця; усиновлювач та усиновлена ним дитина (шлюб між ними можливий лише у разі скасування усиновлення).

Заяву про реєстрацію шлюбу жінка й чоловік подають особисто до будь-якого органу державної реєстрації актів цивільного стану. З цього моменту вони є нареченими. Орган державної реєстрації актів цивільного стану зобов'язаний ознайомити наречених з їхніми правами та обов'язками як майбутнього подружжя й батьків, попередити про відповідальність за приховання перешкод до реєстрації шлюбу. Наречені зобов'язані повідомити одне одного про стан свого здоров'я. Повнолітні громадяни можуть подати заяву про реєстрацію шлюбу та зареєструвати шлюб онлайн.

Якщо наречений чи наречена відмовляється від шлюбу після подання заяви, тоді він / вона зобов'язаний / зобов'язана відшкодувати іншій стороні витрати, пов'язані з приготуванням до весілля.

Шлюб є правом людини, тому кожен із подружжя може його розірвати.

ПІДСТАВИ ПРИПИНЕННЯ ШЛЮБУ

Смерть одного з подружжя
або оголошення його
померлим

Розірвання шлюбу за спільною заявою
подружжя / одного з них до органу державної
реєстрації актів цивільного стану чи суду

Після розірвання шлюбу та одержання свідоцтва про розірвання шлюбу або рішення суду, яке набрало законної сили, особа має право на інший шлюб.



ДІЄМО РАЗОМ

1. На основі витягу із Сімейного кодексу України поясніть сутність основних умов укладання шлюбу.

Стаття 24. Добровільність шлюбу

1. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка.

Примушування жінки та чоловіка до шлюбу не допускається.

2. Реєстрація шлюбу з особою, яка визнана недієздатною, а також з особою, яка з інших причин не усвідомлювала значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, має наслідки, встановлені статтями 38–40 цього Кодексу.

Стаття 25. Одношлюбність

1. Жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі.

2. Жінка та чоловік мають право на повторний шлюб лише після припинення попереднього шлюбу.

2. Уявіть, що ви — суддя місцевого суду. Яке рішення ви ухвалили б у наведеній ситуації? Обґрунтуйте його.

Марія, 16 років, закохана в Романа, 20 років, і хоче одружитися з ним. Вони знайомі рік, Марія вагітна. Роман навчається на юридичному факультеті київського університету й мешкає в гуртожитку. Хлопець підробляє в піцерії офіціантом. Його батьки — пенсіонери, живуть у невеличкому селі, матеріально йому не допомагають.

Роман до нестями закоханий у Марію і також хоче взяти з нею шлюб. Він сподівається, що знайде добре оплачувану роботу й продовжить навчання заочно. А тому зароблених грошей вистачатиме, щоб утримувати майбутню сім'ю і винаймати квартиру. Однак поки що ані роботи, ані житла він не має. Батьки Марії проти шлюбу доньки. Вони згодні, щоб вона народила дитину, хочуть залишити її з немовлям у своїй квартирі й піклуватися про них. Після розмов із батьками Марія звернулася із заявою до місцевого суду.

3 Права та обов'язки подружжя



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Які особисті немайнові права та обов'язки мають дружина і чоловік? Чим відрізняється право особистої приватної власності та право спільної сумісної власності подружжя на майно? Хто з подружжя і за яких умов має право на утримання?

Подружжя мають особисті немайнові й майнові права та обов'язки.

Особистими немайновими правами подружжя є: право дружини на материнство та право чоловіка на батьківство, право кожного з подружжя на повагу до своєї індивідуальності, фізичний та духовний розвиток, зміну прізвища, розподіл обов'язків і спільне вирішення питань життя сім'ї, свободу й особисту недоторканність.

Щодо *особистих немайнових обов'язків*, то подружжя мають турбуватися про сім'ю, спільно піклуватися про побудову сімейних відносин на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги. Чоловік зобов'язаний утверджувати в сім'ї повагу до матері, а дружина — повагу до батька. Дружина й чоловік відповідальні одне перед одним, перед іншими членами сім'ї за свою поведінку в ній.

Майнові права та обов'язки подружжя поділяють на *права на майно та права і обов'язки щодо утримання*.

Майно чоловіка та дружини може перебувати в його / її *особистій приватній власності* та в їхній *спільній сумісній власності*. Суд може визнати особистою приватною власністю дружини / чоловіка майно, набуте нею / ним за час їхнього окремого проживання у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин. Якщо в придбання майна вкладені, крім спільних коштів, і особисті кошти дружини / чоловіка, то частка в цьому майні відповідно до розміру внеску — це її / його особиста приватна власність.

ОБ'ЄКТИ ПРАВА ОСОБИСТОЇ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ ДРУЖИНИ / ЧОЛОВІКА

майно, набуте нею / ним до шлюбу; за час шлюбу: на підставі договору дарування, в порядку спадкування, за кошти, які належали їй / йому особисто

житло, набуте нею / ним за час шлюбу внаслідок його приватизації

земельна ділянка, набута нею / ним за час шлюбу внаслідок приватизації

речі індивідуального користування, зокрема коштовності

премії, нагороди, здобуті за особисті заслуги

кошти, одержані як відшкодування: за втрату (пошкодження) речі, яка їй / йому належала, за завдану їй / йому моральну шкоду

виплати, одержані за договорами страхування життя та здоров'я

Якщо дружина та чоловік набули майно за час шлюбу, то воно належить їм на *праві спільної сумісної власності* незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу). Окрім речей індивідуального користування, кожна річ, набута у шлюбі, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

ОБ'ЄКТИ ПРАВА СПІЛЬНОЇ СУМІСНОЇ ВЛАСНОСТІ ПОДРУЖЖЯ

будь-яке майно, окрім виключеного із цивільного обороту (такого, що не може бути предметом угод або передаватися між суб'єктами у межах цивільно-правових відносин)

заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя

гроші, інше майно, зокрема гонорар, виграш, які були одержані за договором в інтересах сім'ї, укладеним одним із подружжя

речі для професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу для одного з подружжя

Дружина та чоловік мають рівні права на володіння, користування і розпоряджання майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними. За взаємною згодою вони можуть розділити таке майно, незалежно від того, перебувають вони у шлюбі чи його вже розірвано.

Подружжя повинне матеріально підтримувати одне одного. *Право на утримання (аліменти)* має той з них, який є непрацездатним і потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий з подружжя може її надавати. Непрацездатним вважається і той з подружжя, який досяг пенсійного віку або є особою з інвалідністю I, II чи III групи. Інколи право на утримання зберігається деякий час і після розірвання шлюбу. Аліменти можна сплачувати за спільною згодою або їх призначає суд.



ДІЄМО РАЗОМ

1. Уявіть, що ви — нотаріуси. До вас звернулася пара, яка бажає укласти шлюбний договір. Вони просять внести до тексту документа такі пункти:

1. У разі розірвання шлюбу той із подружжя, хто вселився в житло іншого, має звільнити його протягом місяця без жодних грошових виплат.
2. Чоловік зобов'язується фінансово допомагати дітям дружини від першого шлюбу, надаючи кошти на їхнє навчання у закладі вищої освіти.

3. Дружина зобов'язується узгоджувати з чоловіком список своїх друзів та час перебування поза домом.
4. У разі розірвання шлюбу все спільно набуте майно (будинок, авто, заощадження) переходять у власність дружини, а чоловік відмовляється від будь-яких часток у цьому майні.
5. Чоловік сплачуватиме дружині щомісячне грошове утримання (аліменти), незалежно від того, чи буде вона працездатною.

Відкрийте **е-додаток** і зверніться до Сімейного кодексу України (**13.1**). Спираючись на статті 93, 97–99 Кодексу, визначте, які пункти ви як нотаріуси маєте право посвідчити, а які — зобов'язані відхилити, бо вони суперечать закону. Обґрунтуйте кожне рішення посиланням на конкретну статтю (її частину).

2. На основі витягу із Сімейного кодексу України надайте юридичну консультацію учасниці ситуації.

Олеся проживає однією сім'єю зі Степаном, але не перебуває з ним у шлюбі. Чи має вона право на квартиру, яку вони придбали під час спільного проживання?

Із Сімейного кодексу України

Стаття 74. Право на майно жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі

1. Якщо жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, майно, набуте ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними.

4 Права та обов'язки батьків і дітей



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що є підставою виникнення прав та обов'язків матері, батька й дитини? Які особисті немайнові та майнові права та обов'язки мають батьки й діти?

Права та обов'язки матері, батька й дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, що засвідчує орган державної реєстрації актів цивільного стану. Мати і батько мають рівні права та обов'язки щодо своєї дитини незалежно від того, чи перебувають вони у шлюбі між собою. Діти теж наділені рівними правами та обов'язками щодо батьків незалежно від того, чи перебували їхні батьки в шлюбі між собою.

Батьки й діти мають особисті немайнові та майнові права і обов'язки. *Особисті немайнові обов'язки батьків* пов'язані з вихованням та розвитком дитини і зберігаються за ними навіть у разі передачі дитини на піклування іншим особам. Це, наприклад, обов'язок забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я; реєстрація

народження дитини в органі державної реєстрації актів цивільного стану (невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження); забезпечення всебічного виховання та розвитку дитини.

Батьки зобов'язані:

- виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї, свого народу, Батьківщини;
- піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток;
- забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя;
- поважати дитину.

Батькам заборонено:

- будь-які види експлуатації своєї дитини;
- фізичні покарання дитини, застосування інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Батьки мають і права щодо виховання дитини. Це, зокрема, обирати форми й методи виховання, крім тих, які суперечать закону та моральним засадам суспільства, захищати дитину.

Батьки й дитина мають право на безперешкодне спілкування між собою, крім випадків, коли це обмежено законом. Здійснюючи свої права й виконуючи обов'язки, батьки мусять поважати права дитини та її людську гідність, не шкодити її інтересам.

Особисті немайнові права дитини в сім'ї — це невід'ємні права дитини, які забезпечують її всебічний розвиток і захист із моменту народження. Вони регулюються СКУ та Конвенцією ООН про права дитини.

Дитина в сім'ї має право:

- на належне виховання, фізичний та духовний розвиток;
- на спілкування з батьками;
- протистояти неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї;
- звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, суду (з 14 років);
- на визначення свого місця проживання;
- на зміну свого імені, прізвища та / або по батькові.

Повнолітні дочка, син також зобов'язані піклуватися про своїх батьків, проявляти турботу та надавати їм допомогу.

Щодо *майнових прав*, батьки й діти, зокрема й ті, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна, тобто воно може

бути роздільним. Дитина має право власності на майно, призначене для її розвитку, навчання та виховання (одяг, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо). Якщо ж майно набуто батьками й дітьми за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, воно належить їм на праві спільної сумісної власності.

До досягнення повноліття батьки зобов'язані утримувати свою дитину. Способи виконання цього обов'язку батьки визначають за домовленістю між собою. Якщо згоди не досягнуто, кошти на утримання дитини (аліменти) присуджуються за рішенням суду. За вибором того з батьків (або інших представників), з ким проживає дитина, аліменти можуть бути встановлені: у частці від заробітку (доходу) матері або батька; у твердій грошовій сумі. Розмір аліментів має бути необхідним та достатнім для забезпечення гармонійного розвитку дитини. Мінімальний гарантований розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Окрім регулярних виплат, батьки зобов'язані брати участь у додаткових витратах на дитину, якщо вони спричинені особливими обставинами (розвиток здібностей дитини, лікування хвороби, подолання наслідків каліцтва тощо).

СКУ передбачає, що обов'язок батьків утримувати дітей може тривати і після їх повноліття. Наприклад, коли діти є непрацездатними або продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги. У разі навчання батьки зобов'язані надавати підтримку до досягнення дитиною двадцяти трьох років, за умови, що вони мають таку можливість. Право на утримання припиняється одразу по завершенню навчання.

Повнолітні дочка та син теж зобов'язані утримувати батьків, якщо ті є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги.

Як крайній захід впливу на батьків, які не виконують своїх обов'язків або порушують права дитини, СКУ передбачає позбавлення батьківських прав.

За рішенням суду одного або обох батьків може бути позбавлено батьківських прав щодо конкретної дитини на таких підставах:

- вони без поважних причин не забрали немовля з пологового будинку (іншого закладу охорони здоров'я) і пів року не цікавилися його долею;
- нехтування обов'язками: коли дитиною не опікуються, не займаються її вихованням або перешкоджають здобуттю освіти;
- жорстоке поводження з дитиною;
- медично підтверджена залежність батьків від алкоголю чи наркотичних речовин;
- експлуатація дитини, примушування до жебракування, бродяжництва;
- батько / мати засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини.

Поновлення батьківських прав здійснює виключно суд за позовом того, кого було позбавлено цих прав, якщо буде доведено суттєву зміну поведінки та покращення умов життя. Суд обов'язково враховує думку дитини (якщо вона не була усиновлена) та висновок органу опіки й піклування щодо доцільності такого рішення.



ДІЄМО РАЗОМ

1. Придумайте приклад, де батьки ігнорують потреби дитини в одній із цих сфер: освіта, здоров'я, дозволя. Сформулюйте на основі цього просту правову задачу: опишіть ситуацію, дійових осіб і запитання, на яке має відповісти юрист. Запропонуйте свою задачу класу для розв'язання.
2. На основі тексту підпараграфа створіть ментальну карту (mind map) «Мої права в родині». Розділіть їх на три категорії:
 - **особисті** (ім'я, повага, розвиток);
 - **майнові** (утримання, власність);
 - **участі** (право бути почутим / почують під час вирішення сімейних питань).
 Презентуйте ментальну карту класу.



СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Аліменти — це кошти або майно, які одна особа в установлених законом випадках сплачує іншій особі на її утримання.

Подружжя — це дружина і чоловік, які офіційно перебувають у шлюбі.

Сім'я — це первинний та основний осередок суспільства; сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Шлюб — це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану.



ПІДСУМУЙТЕ

1. Які основні підстави створення сім'ї передбачені законодавством?
2. Якими є умови та перешкоди для укладання шлюбу?
3. У чому полягає різниця між особистою приватною власністю одного з подружжя та їхньою спільною сумісною власністю? Наведіть приклади.
4. Які існують підстави для позбавлення батьківських прав та чи передбачає закон можливість їх поновлення?
5. Державна реєстрація шлюбу — це лише формальне підтвердження стосунків чи необхідна гарантія захисту прав кожного з подружжя? Обґрунтуйте свою позицію.
6. Чому, на вашу думку, закон встановлює пріоритет інтересів дитини над інтересами батьків? Як це проявляється у повсякденні?

 ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. Склади одну просту правову ситуацію щодо запропонованої проблеми. Виконай завдання у формі таблиці.

Проблема	Ситуація	Розв'язання
Права та обов'язки батьків і дітей		

2. На основі витягів із Конституції України дай відповіді на запитання: *Як наведені статті пов'язані з темою заняття? Яких питань / підпараграфів вони стосуються?*

З Конституції України

Стаття 51. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.

Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Стаття 52. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

3. Виконай поетапно дослідницьке завдання.

1. Скориставшись поданою інформацією, порівняй (на вибір) дві форми влаштування дитини, наприклад, усиновлення та опіку. Визнач їхні спільні риси (мета захисту дитини, державний нагляд) та відмінності (правові наслідки, тривалість).

Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування

Усиновлення — прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, здійснене на підставі рішення суду.

Опіка (над дитиною до чотирнадцяти років) та **піклування** (над дитиною у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) — встановлюється органом опіки та піклування, а також судом у випадках, передбачених Цивільним кодексом України.

Патронат над дитиною — тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин.

Прийомна сім'я — родина, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Дитячий будинок сімейного типу — сім'я, що створюється за бажанням подружжя або особи, яка не перебуває у шлюбі, для забезпечення сімейного виховання та спільного проживання не менш як п'яти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

2. Повномасштабне вторгнення призвело до зростання кількості дітей-сиріт та дітей, чії батьки не можуть виконувати свої обов'язки через поранення, полон або перебування в зоні бойових дій. Поміркуй над запитаннями:
 - *Яка з форм влаштування дитини (усиновлення, прийомна сім'я чи тимчасове влаштування), на твою думку, є найбільш гнучкою та дієвою в умовах воєнного стану?*
 - *Чому, на твою думку, важливо зберігати пріоритет сімейних форм виховання над інтернатними закладами навіть під час війни?*
3. Відкрій **е-додаток**. Скористайся посиланням **(13.2)** і дізнайся про програму «Дитина не сама...». Яке значення це має нині? Чим процедура «тимчасового влаштування» (наприклад, проєкт «Дитина не сама») відрізняється від усиновлення?
4. Поміркуй над запитанням: *Який спосіб влаштування дитини якнайкраще відповідає її інтересам у довгостроковій перспективі?* Наведи 2–3 аргументи (наприклад, психологічний комфорт, спадкові права, юридична стабільність).
5. Презентуй результати своєї роботи класу.



Е-ДОДАТОК

Відкрій **е-додаток** і виконай завдання до § 13 (13.3, 13.4, 13.5).



§ 14

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

? Як норми трудового права регулюють відносини між працівником і роботодавцем та які правові механізми забезпечують захист їхніх прав та інтересів

ОБГОВОРІТЬ

Яке значення має праця в житті людини? Чому держава встановлює певні правила для захисту учасників трудових відносин? Що регулює трудове право? У чому, на вашу думку, особливості трудових правовідносин? Наведіть приклади ситуацій, що підпадають під дію трудового законодавства.

ДІЄМО РАЗОМ

Уявіть, що вам 16 років і ви влаштовуєтеся на свою першу роботу (наприклад, помічником / помічницею в кафе, аніматором / аніматоркою в дитячому центрі, вебдизайнером-початківцем / вебдизайнеркою-початківницею).

1. Назвіть 2–3 права, які, на вашу думку, ви як працівник / працівниця маєте згідно із законом. Поясніть, чому вони для вас важливі.
2. Назвіть 2–3 обов'язки, які ви як працівник / працівниця маєте виконувати. Поясніть, чому їх виконання є важливим.
3. Запропонуйте 2–3 запитання, які ви обов'язково поставите роботодавцю на співбесіді з працевлаштування, щоб захистити свої трудові права. Презентуйте ці запитання класу. Разом складіть їх спільний перелік.

Чи є знання положень трудового законодавства важливим для кожного / кожної, хто планує працювати або вже працює? Якщо так, то чому?

1 Законодавче регулювання права на працю

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що таке право на працю? Чому воно є важливим? Як держава регулює трудові відносини? У чому їх особливості?

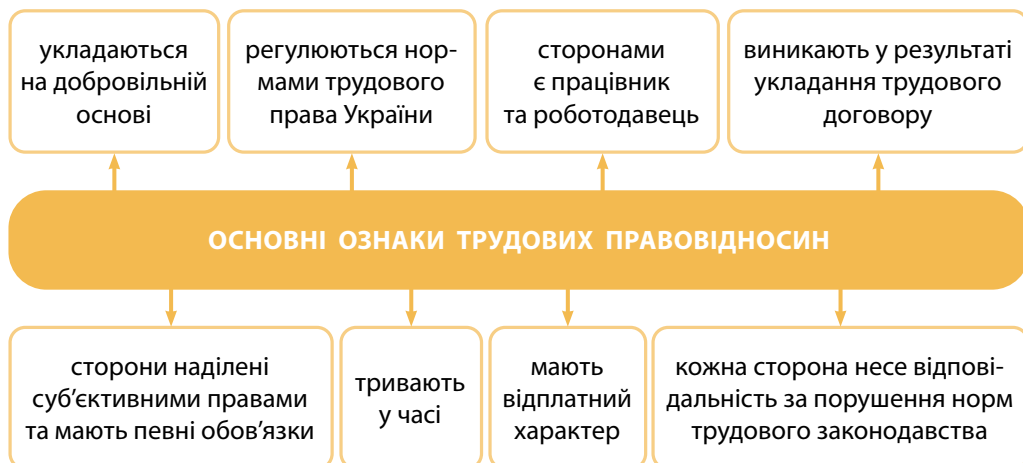
Праця відіграє надважливу роль у житті людини й суспільства. Завдяки їй суспільство існує, розвивається і вдосконалюється. Працюючи, переважна більшість людей задовольняють власні потреби й утримують себе та свої сім'ї. Стаття 43 Конституції України закріплює **право на працю** — можливість людини заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Основне джерело трудового права — Кодекс законів про працю України (КЗпП). Є й низка спеціальних законів, як от закони України «Про охорону праці», «Про оплату праці», «Про відпустки», «Про зайнятість населення» та ін.

Держава регулює трудові відносини через:

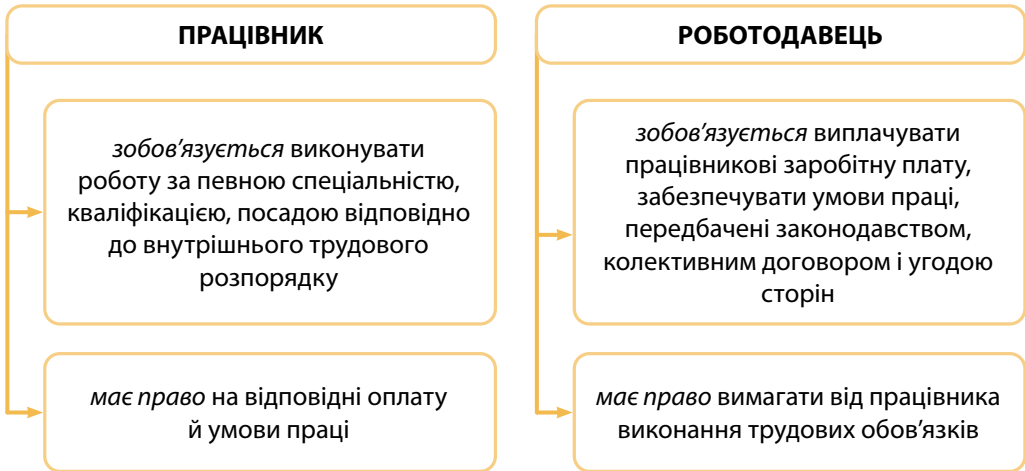
- гарантування права на вільний вибір професії та роботи, яке реалізується шляхом укладання трудового договору;
- захист працівників від незаконного звільнення (трудова угода може бути припинена лише на підставах, передбачених законом);
- встановлення гарантій прав працівників щодо оплати праці, відпусток, охорони праці тощо;
- контроль дотримання трудового законодавства через державні органи (наприклад, Державну службу України з питань праці);
- надання права на розгляд спорів між працівником та роботодавцем у судовому порядку.

Трудові відносини є специфічним видом правових відносин між фізичною особою та роботодавцем щодо певного виду робіт.



Норми трудового права регулюють відносини, що виникають у процесі праці. Такі відносини передбачають виконання роботи за наймом в інтересах роботодавця, з дотриманням правил внутрішнього трудового розпорядку, а також виплату заробітної плати. У трудових відносинах зазвичай задіяні дві сторони.

СТОРОНИ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН



Тож держава через законодавство й систему контролю унормовує відносини між роботодавцями та працівниками, забезпечуючи баланс їхніх інтересів і захист прав.



ДІЄМО РАЗОМ

1. Визначте, чи виникають у цих випадках трудові відносини. Свою думку посніть.

1. Марія, 15 років, домовилася зі своєю сусідкою Наталією Іванівною допомагати вирощувати городину протягом місяця. Наталія Іванівна пообіцяла Марії віддячити грошима.
2. Після закінчення університету Сергій влаштувався програмістом у компанію. Він підписав офіційний документ, де було зазначено його посаду, графік роботи та розмір заробітної плати.
3. Іван зголосився допомогти своєму другу Олегу перевезти меблі до орендованої квартири. Олег натомість пообіцяв відвезти Івана на своїй машині помилуватися гірськими краєвидами.
4. Світлана домовилася зі своїм батьком, що за щоденне прибирання після вечері й миття посуду протягом місяця він подарує їй новий смартфон.
5. Олена — відома в містечку кравчиня. У власній майстерні вона шиє на замовлення вечірні й весільні сукні.

2. На основі фрагментів статей 43 та 44 Конституції України складіть перелік державних гарантій права на працю. У чому важливість кожної з них?

З Конституції України

Стаття 43. Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Використання примусової праці забороняється [...].

Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється.

Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.

Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Стаття 44. Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів [...].

Ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку.

Заборона страйку можлива лише на підставі закону.

2 Трудовий договір — основний документ у трудових відносинах



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Поставте до тексту підпараграфа кілька закритих і 1–2 відкритих запитання. Оберіть два запитання зі складених вами і винесіть на загальне обговорення.

Роботодавець і особа, яка працевлаштовується, укладають **трудовий договір**. Це угода, за якою працівник зобов'язується виконувати певну роботу, а роботодавець — забезпечувати умови праці, виплачувати заробітну плату й гарантувати соціальні права, передбачені законодавством. Трудовий договір укладають на невизначений строк (безстроковий) або визначений строк — на час виконання певної роботи.

Виконувати певну роботу (наприклад, установлювати програмне забезпечення, робити ремонт чи прибирати приміщення) можна також на підставі цивільно-правового договору.

На відміну від трудового договору, де працівник обіймає певну посаду та підпорядковується правилам внутрішнього трудового розпорядку, цивільно-правовий договір спрямований на отримання конкретного матеріального результату. У цьому разі процес організації праці залишається поза межами договору: виконавець сам вирішує, коли і як виконувати завдання. Тож такі відносини регулює Цивільний кодекс України, а не Кодекс законів про працю України.

Трудове законодавство визначає особливості працевлаштування неповнолітніх осіб. Не допускається, наприклад, прийом на роботу тих, кому менше 16 років. Утім, за письмовою згодою одного з батьків можна приймати на роботу осіб, які досягли 15 років. Із відома матері / батька дозволено також брати на роботу у вільний від навчання час учнів та учениць, яким виповнилося 14 років, за умови виконання ними легкої роботи, що не шкодитиме їхньому здоров'ю й не впливатиме на процес навчання.

Обов'язкові умови (гарантії) працевлаштування:

- форма договору — тільки письмова;
- медичний огляд: первинний — до прийому на роботу; щорічний — обов'язковий до досягнення 21 року (оплачує роботодавець);
- пакет документів за віком:

Вік	Необхідні документи
16–18 років	1. Паспорт. 2. РНОКПП (ідентифікаційний код). 3. Довідка про медичний огляд
14–16 років	Усі перелічені вище + письмова згода одного з батьків або піклувальника

Положення трудового законодавства визначають також підстави припинення трудового договору.

ОСНОВНІ ПІДСТАВИ ПРИПИНЕННЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ

За угодою сторін	Закінчення строку дії договору	З ініціативи працівника	З ініціативи роботодавця
------------------	--------------------------------	-------------------------	--------------------------

Працівник може будь-коли розірвати з роботодавцем трудові відносини з власної ініціативи. Якщо трудовий договір було укладено на невідзначений строк, тоді він має попередити про це керівника письмово за два тижні. Утім, роботодавець мусить розірвати трудовий договір у термін, про який просить працівник, якщо його звільнення спричинене неможливістю продовжувати роботу (наприклад, переїзд на нове місце проживання, вступ до навчального закладу, вихід на пенсію).

Підставами розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця є, наприклад, вчинення працівником прогулу, ліквідація / реорганізація підприємства, поновлення на робочому місці працівника, який раніше виконував цю роботу, тощо.

Кодекс законів про працю України (КЗпП) передбачає припинення трудового договору й на інших підставах, як от призов працівника на військову службу або мобілізація; вирок суду, яким працівника засуджено (крім випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням) до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження такої роботи.

А от звільнення працівників віком до 18 років має низку особливостей. Скажімо, у разі змін в організації виробництва і праці (наприклад, ліквідації, реорганізації підприємства, скорочення чисельності працівників) чи поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу, звільнення неповнолітнього працівника з ініціативи роботодавця можливе як виняток і не допускається без його подальшого працевлаштування.



ДІЄМО РАЗОМ

На основі статті 199 КЗпП України складіть правову ситуацію й презентуйте її класу.

Обговоріть, з якою метою, на вашу думку, запроваджено такі положення в трудовому законодавстві.

З Кодексу законів про працю України

Стаття 199. Розірвання трудового договору з неповнолітнім на вимогу його батьків або інших осіб

Батьки, усиновителі і піклувальники неповнолітнього, а також державні органи та службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім, у тому числі й строкового, коли продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

3

Робочий час та час відпочинку працівників



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що таке робочий час працівника? А час відпочинку? Чи мусять неповнолітні працівники працювати нарівні з повнолітніми? Чому? Які пільги для неповнолітніх працівників щодо відпочинку передбачено трудовим законодавством?

Робочий час — це період, упродовж якого працівник має виконувати трудові обов'язки відповідно до закону і правил внутрішнього трудового розпорядку.

Трудове законодавство визначає категорії працівників, для яких тривалість робочого тижня має бути обов'язково *скорочена*. Наприклад, для неповнолітніх працівників (від 24 до 36 годин на тиждень залежно

від віку), для осіб, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці (до 36 годин на тиждень).

З Кодексу законів про працю України

Стаття 51. Скорочена тривалість робочого часу

Скорочена тривалість робочого часу встановлюється:

1) для працівників віком від 16 до 18 років — 36 годин на тиждень, а для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють у період канікул) — 24 години на тиждень.

Тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половину максимальної тривалості робочого часу... для осіб відповідного віку. [...]

Щодо *неповного робочого часу*, то він встановлюється законом і трудовим договором. Тобто домовитися з роботодавцем про такий формат роботи має право кожен працівник. Підставами для цього можуть бути різні особисті обставини, наприклад, догляд за тяжко хворим родичем або дитиною з інвалідністю.

Стаття 45 Конституції України закріплює право на відпочинок тих, хто працює. **Час відпочинку** — це проміжок календарного періоду, коли працівник вивільнений від виконання трудових обов'язків. Він може використовувати цей час на власний розсуд для задоволення своїх інтересів і відновлення працездатності.

Щоденний відпочинок — перерва в роботі після закінчення робочого дня (зміни), не менша за подвійну тривалість робочого часу в робочий день, що передує відпочинку

Щорічні та інші відпустки (у зв'язку з навчанням, із догляду за дитиною, без збереження заробітної плати, творча відпустка тощо)

ВИДИ ВІДПОЧИНКУ

Перерви впродовж робочого дня (зміни)

Святкові й неробочі дні

Щотижневий безперервний відпочинок (вихідні дні)

Першу основну відпустку тривалістю (за загальним правилом) 24 дні повнолітнім працівникам надають через шість місяців від моменту працевлаштування. А неповнолітні працівники можуть піти у відпустку за письмовою заявою й до спливу шестимісячного строку. Тривалість їхньої щорічної основної відпустки становить 31 календарний день.

Працівник за свою роботу одержує **заробітну плату** — винагороду, розмір якої залежить від складності та умов роботи, посади, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці й господарської діяльності підприємства.

Оплату праці неповнолітніх осіб за скороченого робочого часу здійснюють у такому самому розмірі, що й повнолітніх працівників відповідних професій і категорій за повний робочий час. Учні освітніх закладів, які працюють поза навчанням, отримують оплату пропорційно відпрацьованому робочому часу або залежно від виробітку. Так само оплачують працю осіб, які мають неповний робочий день чи тиждень. Законодавство не обмежує максимальну межу заробітної плати, тоді як її мінімальний розмір встановлює Верховна Рада України.



ДІЄМО РАЗОМ

1. Уявіть, що ви проводите опитування молоді вашого населеного пункту щодо їхньої праці, й отримали подані нижче відповіді. Визначте, який вид робочого часу — нормальний / скорочений / неповний у цих респондентів. Презентуйте результати роботи класу.



Аліна, 20 років, асистентка режисера: Мій робочий тиждень — 40 годин. Це стандартна тривалість для більшості повнолітніх працівників в Україні.

Василина, 19 років, медична сестра лабораторії: Я працюю 36 годин на тиждень, оскільки наша робота пов'язана зі шкідливими умовами.



Степан, 18 років: Я навчаюся в університеті, тому домовився з роботодавцем працювати 4 години на день. Моя зарплата розраховується відповідно до відпрацьованих годин.

Оксана, 17 років: Під час літніх канікул я влаштувалася на роботу, і мій робочий день лише 7 годин, оскільки мені ще немає 18 років.



2. У кожній з наведених ситуацій визначте, скільки годин працюватиме особа та як оплачуватимуть її працю. Презентуйте результати своєї роботи класу.

1. Під час літніх канікул 15-річний Назар, учень 10 класу, працює копійрайтером у рекламній агенції.
2. У вільний від навчання час 16-річна Каміла, студентка аграрного університету, працює пакувальницею лікарських трав у заготівельній фірмі з понеділка по п'ятницю.
3. Після закінчення коледжу 18-річний Марк працює помічником автомеханіка на станції технічного обслуговування (СТО).

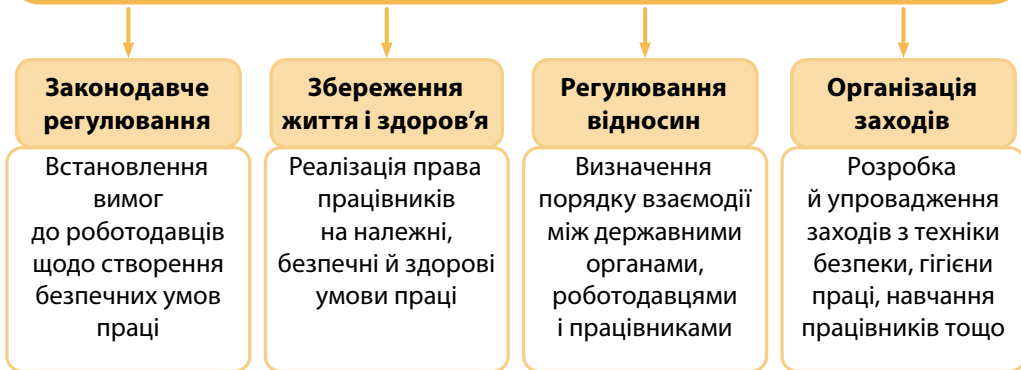
4 Охорона праці як елемент трудових правовідносин

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що таке охорона праці? У чому її важливість? Які зобов'язання є в роботодавця? А що має робити працівник, щоб убезпечити себе та інших?

Працівник і роботодавець — дві сторони трудового договору — є також і партнерами, адже від їхньої співпраці залежить успіх спільної справи. Для того, щоб ця співпраця була не лише ефективною, а й безпечною, у трудовому законодавстві передбачено низку правил щодо **охорони праці**. Під цим поняттям розуміють систему заходів та засобів (правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних, лікувально-профілактичних), впровадження яких має на меті збереження життя, здоров'я та працездатності людини в ході її трудової діяльності.

ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ ОХОРОНИ ПРАЦІ



Для неповнолітніх працівників охорона праці має особливе значення. Через фізіологічні й психологічні особливості вони є більш вразливими до небезпечних і шкідливих умов праці. Тому трудове законодавство встановлює додаткові гарантії та суворі обмеження для захисту здоров'я й забезпечення гармонійного розвитку неповнолітніх працівників.

Є перелік професій для всіх галузей, де взагалі не можна використовувати працю неповнолітніх. Наприклад, це водій автомобіля, акумуляторник, шліфувальник, укладальник-пакувальник, такелажник, стропальник, слюсар-сантехнік, машиністи різних установок, газозварник та ін.

Роботодавець не має права приймати на роботу неповнолітню особу за сумісництвом, тобто тоді, коли вона вже працює десь як основний працівник. Неповнолітнім не встановлюють *випробувальний строк* — обумовлений період, протягом якого роботодавець перевіряє відповідність працівника роботі, а працівник — оцінює умови праці й посаду.

Трудове законодавство забороняє залучати працівників віком до 18 років:

- до робіт у небезпечних умовах: зі шкідливими речовинами, на підземних об'єктах тощо;
- до понаднормової праці: нічних змін, надурочних робіт, у вихідні чи святкові дні;
- до робіт, що загрожують моральному розвитку: наприклад, торгівля тютюновими виробами або алкогольними напоями;
- до надмірних навантажень: праці з підвищеним нервово-психічним напруженням, піднімання чи перенесення вантажів понад встановлені Міністерством охорони здоров'я норми.

Через неповну цивільну дієздатність із неповнолітніми працівниками роботодавець не має права укладати договори про повну матеріальну відповідальність, і, як наслідок, призначати на посади, пов'язані з обслуговуванням грошових чи матеріальних цінностей (касир, комірник тощо).

Охорона праці — це юридичний обов'язок кожного роботодавця. Держава, своєю чергою, контролює виконання відповідних положень трудового законодавства й визначає відповідальність за їх дотримання.



ДІЄМО РАЗОМ

Опрацюйте фрагменти статей нормативно-правових актів. Що в них спільного? Дайте загальний заголовок трьом фрагментам. Презентуйте результати класу.

З Конституції України

Стаття 43. [...] Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці. [...]

Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється. [...]

З Кодексу законів про працю України

Стаття 187. Права неповнолітніх у трудових правовідносинах

Неповнолітні, тобто особи, що не досягли вісімнадцяти років, у трудових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці користуються пільгами, встановленими законодавством України.

Із Закону України «Про охорону дитинства»

Стаття 21. Дитина і праця

...Забороняється залучення дітей до найгірших форм дитячої праці, участі у важких роботах і роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах та до праці понад встановлений законодавством скорочений робочий час.

 СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Охорона праці — це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини в процесі трудової діяльності.

Працівник — це особа, яка працює на підприємстві, в організації, установі та виконує обов'язки або функції згідно з трудовим договором (контрактом).

Роботодавець — це власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган, незалежно від форм власності, виду діяльності, господарювання, і фізична особа, яка використовує найману працю.

Трудовий договір — це угода, за якою працівник зобов'язується виконувати певну роботу, а роботодавець — забезпечувати умови праці, виплачувати заробітну плату й гарантувати соціальні права, передбачені законодавством.

 ПІДСУМУЙТЕ

1. Що таке трудовий договір? Яка його роль у регулюванні відносин між працівником і роботодавцем?
2. Які є види робочого часу? У чому полягають їх відмінності?
3. Які обов'язки щодо охорони праці законодавство покладає на роботодавця?
4. Які особливі гарантії та обмеження існують для неповнолітніх у сфері трудового законодавства?
5. Чи може безпека на робочому місці бути лише обов'язком роботодавця? Обґрунтуйте свою відповідь.
6. Чому держава встановлює особливі обмеження щодо праці неповнолітніх, навіть якщо підліток готовий працювати на рівні з дорослими? Як ці норми впливають на право дитини на освіту та розвиток?
7. Яка модель стосунків «роботодавець — працівник» є найбільш ефективною: суворе підпорядкування чи партнерство? Обґрунтуйте.

 ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. Склади власне резюме для прийому на уявну (вигадану тобою) роботу. За потреби скористайся інтернет-джерелами.
2. Напиши коротке есе (до 100 слів) на тему «Знання своїх трудових прав і обов'язків — запорука успішної кар'єри в майбутньому». Презентуй свої міркування класу.

 Е-ДОДАТОК

Відкрий **е-додаток** і виконай завдання до § 14 (14.1, 14.2, 14.3).



§ 15

АДМІНІСТРАТИВНІ ВІДНОСИНИ ТА ЇХ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

? Чому адміністративне право є основоположною галуззю права України

ОБГОВОРІТЬ

Що регулює адміністративне право? У чому, на вашу думку, особливості адміністративних правовідносин? Хто є обов'язковим учасником таких правовідносин? Наведіть приклади застосування норм адміністративного права у вашому повсякденні.

ДІЄМО РАЗОМ

Розгляньте хмару слів, звертаючи увагу на розмір шрифту, що вказує на важливість терміна. Виконайте завдання на с. 117.

Відповідальність Штраф Скарга
Регулювання Дозвіл Громадянин
Дозвіл Скарга **Влада** Орган
Держава Місцевий
Штраф Держава
Громадянин Суд Правовідносини
Правовідносини Послуга Орган
Правопорушення Місцевий Суд
Штраф Громадянка

1. Назвіть двох основних суб'єктів (учасників) адміністративних правовідносин. Чому їх взаємодія є ключовою для цієї галузі права?
2. Знайдіть у хмарі слова, що позначають методи (способи), якими державна влада може впливати на поведінку осіб. Чому ці методи необхідні для регулювання публічних відносин?
Довідка. *Публічні відносини* — це суспільні відносини у сфері реалізації державної влади й захисту спільних (суспільних) інтересів. У них завжди задіяний владний суб'єкт (державний орган, посадова особа), який має право керувати, контролювати або вимагати виконання норм від іншої сторони (громадянина, організації). Наприклад, це відносини між поліцейським і водієм, учнем та адміністрацією школи тощо.
3. Використовуючи 3–4 найбільш значущі терміни з хмари, сформулюйте власне визначення адміністративного права.

1 Сутність і предмет адміністративних правовідносин



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що таке публічне управління? Що регулює адміністративне право? Хто може бути суб'єктами адміністративно-правових відносин? У чому особливості таких відносин?

Щодень ми стикаємося з багатьма правилами, встановленими державою: від дорожнього руху та пожежної безпеки до реєстрації місця проживання чи отримання соціальної допомоги. Відносини, де стороною є *керівний владний орган держави*, регулює *адміністративне право*.

Ця галузь права унормовує дуже багато суспільних відносин, наприклад, у сферах праці, охорони здоров'я, освіти, науки, культури; у сфері особистого життя людини; в адміністративно-політичній сфері (внутрішня й зовнішня політика) тощо. Норми адміністративного права визначають багато правил щодо нашої повсякденної поведінки, як-от правила дорожнього руху, водокористування, пожежної безпеки, громадського порядку, а також питання отримання дозволів, ліцензій, оформлення документів.

Усталеним поняттям адміністративного права є **публічна адміністрація**. У цьому словосполученні «публічна» означає те, що є спільним, доступним і служить усім, а «адміністрація» (від лат. *ministrare* — «служити») вказує на головне завдання — підпорядкування політичній владі й служіння публічним інтересам.

Коло суб'єктів адміністративного права дуже широке — це і органи влади, і підприємства, установи та організації, і органи місцевого самоврядування. Суб'єктами адміністративно-правових відносин також є громадяни України, іноземці, особи без громадянства. Наприклад, вони мають право одержати адміністративні послуги або соціальну допомогу.

Адміністративне право базується на принципі владного підпорядкування, де держава через систему управлінських інструментів організовує життя суспільства.

В адміністративних відносинах беруть участь:

- *владний суб'єкт*: орган виконавчої влади або місцевого самоврядування (визначає поведінку в односторонньому порядку);
- *підпорядкований суб'єкт*: громадянин або організація (зобов'язані виконувати владні приписи).

Для реалізації своїх функцій владний суб'єкт застосовує *імперативний метод* через методи *переконання* (пояснення, заохочення) та *примусу* (припинення, запобігання). Наприклад, проведення публічних соціальних кампаній, які закликають громадян дотримуватись правил безпеки чи екологічних норм, є методом переконання, а введення карантину / локдауну для запобігання поширенню епідемії – методом примусу.



ДІЄМО РАЗОМ

1. Проаналізуйте подані ситуації й визначте, чи виникають у кожному випадку адміністративні правовідносини. Обґрунтуйте свою відповідь, вказавши, хто виступає носієм владних повноважень (якщо це адміністративні відносини), або поясніть, чому ці відносини не є адміністративними.
 1. Олена купує новий телефон у магазині електронної техніки.
 2. Міська рада ухвалює рішення, яким встановлює нові правила користування комунальним парком.
 3. Митрофан учинив розбійний напад, і поліція розпочала досудове розслідування.
 4. Марія, пенсіонерка, звернулася до Центру надання адміністративних послуг (ЦНАП) для оформлення субсидії.
 5. Андрій, водій, перевищив швидкість, і патрульний інспектор виписав йому постанову про штраф.
 6. Світлана вимагає від свого сусіда відшкодування збитків за пошкоджене майно.
2. У чому основна відмінність методу переконання від методу примусу? Наведіть приклади застосування цих методів у повсякденному житті.

2

Адміністративний проступок: ознаки й види



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Які основні ознаки адміністративного проступку? Яким є його склад? Які є види адміністративних правопорушень? Наведіть відповідні приклади.

Порушення норм адміністративного права називають **адміністративним проступком**. Якщо хтось не сплачує за проїзд у громадському

транспорті або нехтує правилами дорожнього руху, в громадських місцях курить, голосно лається, чіпляється до людей, заважаючи їм своєю поведінкою, чи розпалює багаття в лісі у вогненебезпечний період тощо, то такі діяння можуть бути визнані адміністративними проступками.

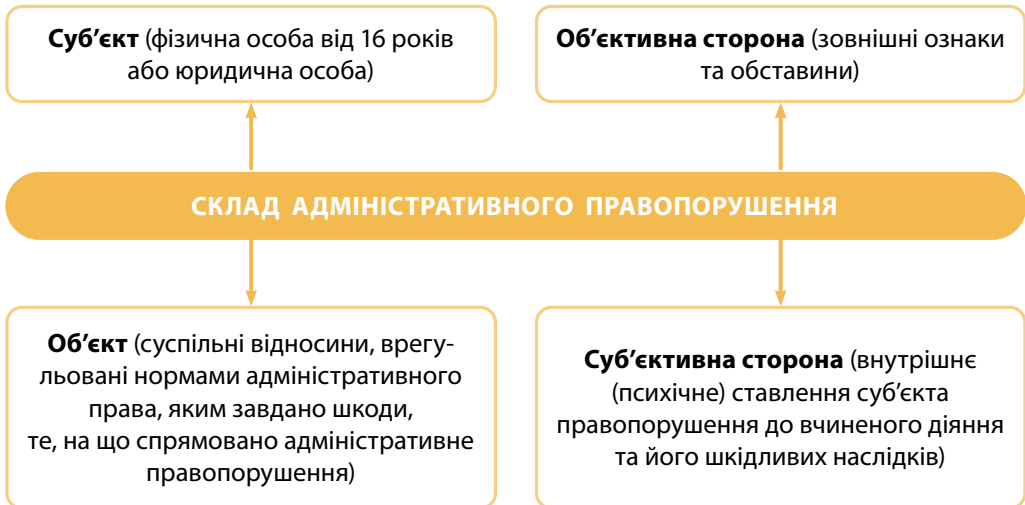
З Кодексу України про адміністративні правопорушення

Стаття 9. Поняття адміністративного правопорушення

Адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені цим Кодексом, настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності.

Для визначення діяння як адміністративного проступку (адміністративного правопорушення) важливо з'ясувати його склад.



Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП) містить опис адміністративних проступків. Наприклад, це правопорушення в галузях охорони праці й здоров'я населення; охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури; шляхового господарства і зв'язку; у промисловості, будівництві, сільському господарстві; щодо використання електричної і теплової енергії; на транспорті; порушення ветеринарно-санітарних правил, а також ті, що посягають на власність, публічний порядок і публічну безпеку, встановлений порядок управління та ін.

Подколи здається, що ті чи ті адміністративні правопорушення не завдають суспільству великої шкоди, як-от проживання без паспорта чи реєстрації, торгівля у невстановлених місцях, порушення правил військового обліку тощо. Однак такі дії посягають на встановлений порядок управління, шкодять життєдіяльності суспільства, порушують суспільний порядок.

Ключовою відмінністю адміністративного проступку від кримінального правопорушення є ступінь суспільної небезпеки. Адміністративний проступок завдає суспільству меншої шкоди, аніж кримінальне правопорушення, і тому передбачає менш суворі санкції. Завдання адміністративного права — попередити і врегулювати порушення, тоді як кримінальне право має на меті покарати за найбільш небезпечні для суспільства діяння.



ДІЄМО РАЗОМ

Проаналізуйте подані ситуації й визначте, який вид правопорушення вчинено (адміністративне, цивільне чи кримінальне). Обґрунтуйте свій вибір.

1. Водій *Сергій* проїхав перехрестя на червоне світло світлофора, але, на щастя, ніхто не постраждав.
2. 18-річна студентка *Олена* нанесла однокурсниці *Інні* тілесні ушкодження середньої тяжкості.
3. Учениця 8 класу *Марина* загубила підручник зі шкільної бібліотеки, й бібліотека вимагає від її батьків компенсувати вартість книги.
4. Двоє підлітків курили на зупинці громадського транспорту.
5. Корній незаконно проник у чуже житло з метою викрадення майна.

3

Адміністративна відповідальність: підстави та види стягнень



ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що таке адміністративне стягнення? Як воно співвідноситься з адміністративною відповідальністю? Які є види адміністративних стягнень? Наведіть приклади адміністративних стягнень, які не мають майнового характеру (наприклад, не є штрафом), та поясніть їх мету.

Адміністративна відповідальність настає за вчинення особою адміністративного проступку й полягає в обов'язку правопорушника відповісти за вчинене перед державою. Вона реалізується через застосування уповноваженими органами спеціальних заходів державного примусу — адміністративних стягнень, що мають на меті виховання особи та запобігання вчиненню нових правопорушень.

КУпАП містить перелік та опис **адміністративних стягнень**.

Вид стягнення	Суть	Особливості / обмеження
Попередження	Офіційне застереження у письмовій формі	За малозначущі адміністративні проступки
Штраф	Грошове стягнення в дохід держави	Розмір встановлюється законом
Оплатне вилучення предмета	Примусове вилучення предмета (заряддя чи об'єкта) з його подальшою реалізацією	Гроші (за вирахуванням витрат) повертають власнику
Конфіскація предмета	Примусове безоплатне вилучення предмета (знаряддя чи об'єкта) у власність держави	Стосується лише майна, що є приватною власністю правопорушника
Позбавлення спеціального права	Тимчасова заборона на керування транспортним засобом або право полювання	За грубі або систематичні порушення відповідного права
Виправні роботи	Відбувають за місцем постійної роботи з відрахуванням відсотків заробітку	До 2 місяців; відрахування до 20 % в дохід держави; призначає суд
Громадські роботи	Безоплатні суспільно корисні роботи у вільний від навчання / роботи час	20–60 годин (не більше 4 годин на день). Вид робіт визначає орган місцевого самоврядування
Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю	Тимчасове обмеження права особи на виконання професійних обов'язків або спеціальної діяльності	На строк від 6 місяців до 1 року; призначає суд
Адміністративний арешт	Найсуворіший вид стягнення; полягає в ізоляції особи від суспільства	До 15 діб (для військово-службовців на гауптвахті — до 10 діб); призначає лише суд; не застосовують: до вагітних, матерів дітей до 12 років, неповнолітніх, осіб з інвалідністю I та II груп

**ДІЄМО РАЗОМ**

На основі тексту підпараграфа розподіліть адміністративні стягнення за трьома критеріями їх впливу. Виконайте завдання у формі таблиці.

Категорія адміністративних стягнень	Приклади
Майнові (фінансові) стягнення (пов'язані з грошима або майном правопорушника)	
Стягнення, пов'язані з обмеженням прав (на певну діяльність або свободу)	
Стягнення виховного (морального) характеру (спрямовані на перевиховання без фінансових чи фізичних обмежень)	

4**Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх****ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ**

З якого віку передбачена адміністративна відповідальність за адміністративний проступок? Чи накладуть аналогічне адміністративне стягнення, наприклад, на 17-річну та 35-річну особу за вчинення однакового адміністративного проступку? Поясніть.

Законодавство України, керуючись принципом гуманізму й захисту прав дитини, встановлює особливості притягнення неповнолітніх осіб до адміністративної відповідальності.

Адміністративна відповідальність може настати у віці від 16 років. У Кодексі України про адміністративні правопорушення зазначено адміністративні проступки, за вчинення яких неповнолітні підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах, тобто відповідають нарівні з повнолітніми. Це, наприклад, дрібне хуліганство; незаконне виробництво, зберігання або перевезення наркотичних засобів без мети збуту; керування транспортними засобами без належного дозволу; дрібне розкрадання майна та ін.

Притягнення неповнолітніх осіб до адміністративної відповідальності має низку особливостей. Наприклад, на визнану винуватою неповнолітню особу не накладають адміністративний арешт, а для застосування виправних робіт потрібно, щоб особа досягла 16 років і мала місце роботи. Також в адміністративному праві передбачено, що штраф за дітей можуть сплачувати їхні батьки.

До неповнолітньої особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, можуть застосувати і спеціальні *заходи впливу*. Вони мають переважно превентивний (попереджувальний, профілактичний) і виховний характер.

З Кодексу України про адміністративні правопорушення

Стаття 24¹. Заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх

За вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років можуть бути застосовані такі заходи впливу:

- 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;
- 2) попередження;
- 3) догана або сувора догана;
- 4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їхньою згодою, а також окремим громадянам на їхнє прохання.



ДІЄМО РАЗОМ

1. Проаналізуйте одну (на вибір) правову ситуацію за запитаннями до неї. Презентуйте результати своєї роботи класу.

1. Андрій (17 років) пообіцяв своєму товаришеві Богдану (16 років) принести у міський парк мисливську гвинтівку батька, щоб разом постріляти по бляшанках з-під напоїв. Коли Андрій чекав Богдана в призначеному місці, його затримав поліцейський патруль.

За що затримали Андрія? Як кваліфікувати його дії? Які наслідки можуть мати такі дії юнака? Чи притягатимуть до відповідальності батька Андрія?

Довідка: статті 262–264 ККУ; 13, 24¹ і 191 КУпАП.

2. Василь Василенко та його син Вадим (13 років) на моторному човні рибалили посеред озера в період нересту риби. Їм пощастило — улов був чималим. Коли вони витягували рибу із сітки, їх затримали інспектори рибохорони.

За що затримали Василя Василенка та його сина Вадима? Як кваліфікувати їхні дії? Які наслідки вони можуть мати? Чи притягатимуть їх до відповідальності? Якщо так, то кого і до якої?

Довідка: статті 13, 24¹ і 85 КУпАП.

2. Уявіть, що ви готуєте доповідь для учнівства 7–8 класів на тему «Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх». На основі тексту підпараграфа складіть план вашого виступу. Він має бути послідовним і чітко розкривати три ключові аспекти:

- 1) вікові межі: з якого віку настає адміністративна відповідальність і чому законодавство встановило цю межу;
- 2) головний інструмент впливу: чітке визначення поняття «заходи впливу» і перелік чотирьох основних видів цих заходів;
- 3) винятки: пояснення, у яких випадках до неповнолітніх можуть бути застосовані адміністративні стягнення на загальних підставах.



СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Адміністративне правопорушення (проступок) — це протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Адміністративне стягнення — це санкція, примусовий захід державного впливу, який застосовують до особи, що вчинила адміністративне правопорушення (адміністративний проступок).

Публічна адміністрація — це сукупність державних і недержавних суб'єктів публічної влади, діяльність яких спрямована на реалізацію законів, інших нормативно-правових актів шляхом прийняття адміністративних рішень та надання встановлених адміністративних послуг.



ПІДСУМУЙТЕ

1. Що таке публічні відносини?
2. У чому полягає ключова відмінність адміністративних правовідносин?
3. Назвіть основні методи адміністративного права. Який із них, на вашу думку, слід застосовувати насамперед? Поясніть.
4. Як співвідносяться поняття *адміністративна відповідальність* та *адміністративне стягнення*? Назвіть види адміністративних стягнень.
5. З якого віку настає адміністративна відповідальність?
6. Які заходи впливу можуть застосовувати до неповнолітніх за вчинення адміністративних проступків?
7. За яким основним критерієм розмежовують адміністративні й кримінальні правопорушення? Наведіть по одному прикладу таких правопорушень.
8. Чи вважаєте ви доцільним особливий підхід законодавства до неповнолітніх — застосування заходів впливу замість адміністративних стягнень?



ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. Вибери один адміністративний проступок: порушення правил тиші у громадських місцях; проїзд у громадському транспорті без квитка; дрібне хуліганство. Відкрий **е-додаток**. Скористайся посиланням **(15.1)**, знайди у КУАП відповідну статтю й визнач, яке адміністративне стягнення (які адміністративні стягнення) вона передбачає за цей проступок. Склади правову ситуацію за цією статтею за участі неповнолітньої особи чи групи неповнолітніх осіб. Запропонуй розв'язок цієї ситуації. Презентуй результати своєї роботи класу.
2. Повернися до ключового питання заняття і дай на нього відповідь трьома-чотирма тезами. Поілюструй свої міркування прикладами із власного досвіду чи з життя близького оточення. Презентуй результати своєї роботи класу.



Е-ДОДАТОК

Відкрий **е-додаток** і виконай завдання до § 15 (15.2, 15.3, 15.4).



§ 16

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ: ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ

? У чому суспільна небезпека кримінальних правопорушень і як держава запобігає їм

ОБГОВОРІТЬ

Що регулює кримінальне право? Що, на вашу думку, є головним критерієм, за яким держава кваліфікує діяння як кримінальне правопорушення (проступок чи злочин)? Чому державі й суспільству потрібен найсуворіший інструмент права, щоб карати осіб за певні діяння?

ДІЄМО РАЗОМ

1. Розгляньте наведені ситуації та висловіть власні судження, відповівши на запитання до них.

1. Громадянин А. скористався послугами метрополітену, не сплативши за проїзд. Громадянин Б. у вагоні метрополітену таємно викрав із сумки пасажира гаманець із грошима.

У чому полягає різниця між цими діяннями за ступенем їхньої суспільної небезпеки? Яка галузь права регулює кожне з них?

2. 17-річний Максим та 25-річний Олег вчинили спільне кримінальне правопорушення.

Чи передбачає кримінальний закон особливості притягнення до відповідальності неповнолітньої особи порівняно з повнолітньою? Якщо так, то чим це зумовлено?

1 Сутність і особливості кримінальних правовідносин

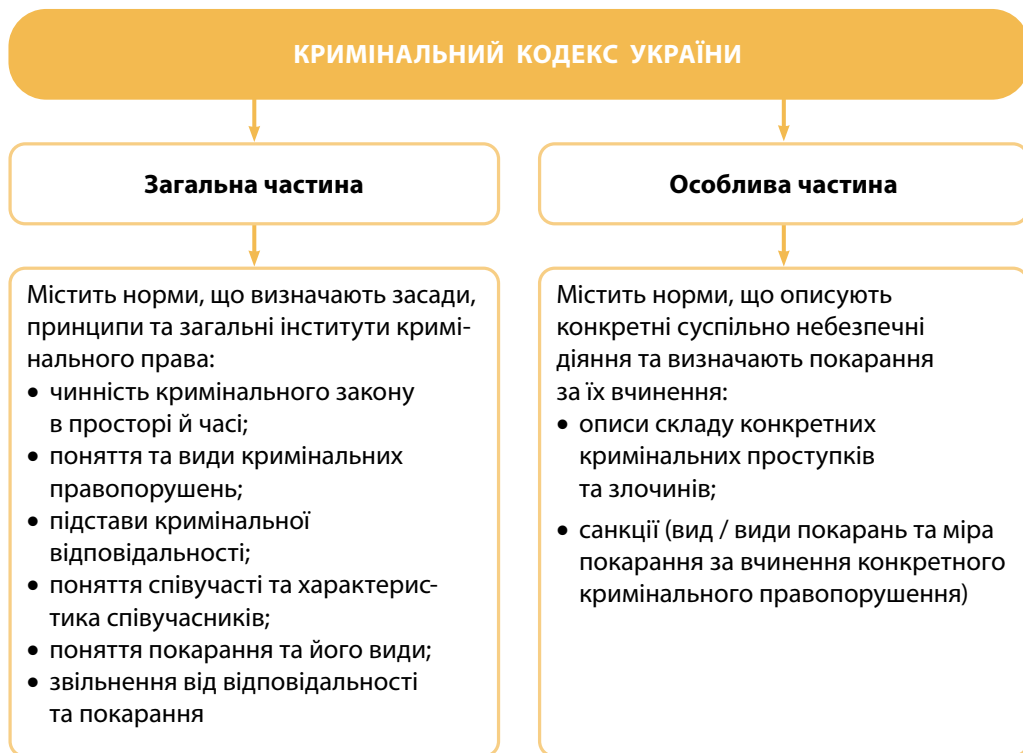
ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що є предметом кримінального права? У чому полягають особливості кримінально-правових відносин?

У разі вчинення особою кримінального правопорушення між нею та уповноваженими державою органами виникають *кримінально-правові відносини*. Правопорушник зобов'язаний відповісти за вчинене перед державою і має право на те, щоб до нього застосували справедливе покарання. Натомість держава має право засудити винувату особу і зобов'язана дати правильну оцінку діянню, застосувавши до неї справедливе покарання.

Ці відносини виникають із моменту вчинення кримінального правопорушення і тривають (за загальним правилом) упродовж усього часу відбування засудженим покарання й певний строк після цього — до погашення / зняття судимості. Кримінально-правові відносини можуть припинитися й раніше у разі видання акта **амністії** чи **помилування**, смерті особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, тощо.

Основним джерелом кримінального права є Кримінальний кодекс України (ККУ), що складається з двох частин:



ДІЄМО РАЗОМ

Розгляньте схему принципів кримінального права. Виберіть один із них і поясніть його сутність. Чому порушення цього принципу є неприпустимим для правової держави?



2 Кримінальне правопорушення: поняття, склад, види

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

На основі тексту підпараграфа складіть загальну схему «Види кримінальних правопорушень». Проілюструйте кілька з них прикладами.

Кримінальне правопорушення — суспільно небезпечне діяння, передбачене ККУ. Воно є головним об'єктом кримінального права. Не визнають кримінальним правопорушенням дію чи бездіяльність, яка формально містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого ККУ, однак через малозначність не становить суспільної небезпеки — не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі (наприклад, зберігання вдома двох набоїв до вогнепальної зброї).

Кримінальні правопорушення поділяють на кримінальні проступки й злочини. *Кримінальний проступок* — це вид кримінального правопорушення, за вчинення якого ККУ передбачений штраф у розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян чи інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі. А от *злочини* розрізняють за ступенем тяжкості.

Злочини		
Нетяжкі	Тяжкі	Особливо тяжкі
Основне покарання, передбачене статтею 12 ККУ		
Штраф у розмірі не більше ніж десять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше ніж п'ять років	Штраф у розмірі не більше ніж двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше ніж десять років	Штраф у розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічне позбавлення волі

Склад кримінального правопорушення — це сукупність передбачених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які визначають діяння як кримінально протиправне. Якщо хоча б один елемент відсутній — кримінальна відповідальність не настає.

Елементи складу кримінального правопорушення:

- 1. Суб'єкт** (*Хто вчинив?*): фізична осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності. Осудність означає, що особа усвідомлює свої дії та може керувати ними.
- 2. Об'єкт** (*На що посягає?*): суспільні відносини, які охороняє кримінальний закон (життя, здоров'я, власність, безпека тощо) — правопорушення завжди завдає шкоди цим благам і цінностям.
- 3. Об'єктивна сторона** (*Яким чином вчинено?*): зовнішній прояв кримінального правопорушення — саме діяння (дія чи бездіяльність), його шкідливі наслідки, а також обставини: місце, час, спосіб та знаряддя вчинення.
- 4. Суб'єктивна сторона** (*Яким було психічне ставлення особи до свого діяння та його наслідків?*): внутрішня сторона кримінального правопорушення, що включає вину (умисел або необережність); мотив (чим особа керувалася) та мету (чого хотіла досягти) протиправного вчинку.

Кримінальні правопорушення розрізняють за:

- родовими об'єктами (наприклад, проти життя і здоров'я, власності, довкілля, громадського порядку, моральності тощо);
- формою вини — умисні (наприклад, грабіж, згвалтування) й учинені з необережності (наприклад, убивство через необережність);
- ступенем завершеності.



Кримінальне правопорушення може бути вчинене особою як індивідуально, так і у складі групи.

Співучасть — юридична категорія, що характеризує особливу форму вчинення правопорушення. Згідно з ККУ, це спільна участь кількох суб'єктів у вчиненні умисного кримінального правопорушення. Обов'язкові ознаки співучасті такі:

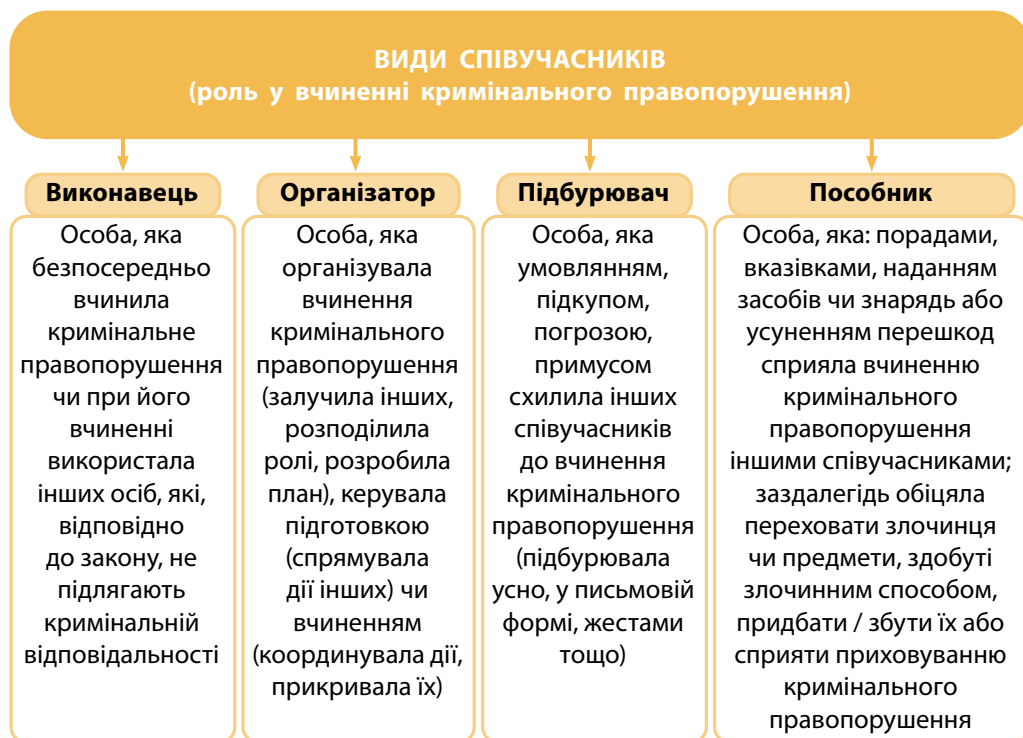
Кількісна ознака (кількість суб'єктів): у вчиненні діяння беруть участь двоє або більше осіб, кожна з яких відповідає ознакам суб'єкта кримінального правопорушення (є фізичною осудною особою та досягла віку відповідальності).

Об'єктивна ознака (спільність діяння):

- кримінальне правопорушення вчиняється спільними зусиллями всіх учасників;
- між діями співучасників та єдиним суспільно небезпечним наслідком існує причиновий зв'язок;
- внесок кожного співучасника є необхідною умовою вчинення спільного діяння.

Суб'єктивна ознака (спільність умислу):

- усі учасники діють винятково з умислом — співучасть у кримінальних правопорушеннях з необережності неможлива;
- інтелектуальний момент: кожний учасник усвідомлює, що діє спільно з іншими;
- вольовий момент: кожен учасник бажає або свідомо припускає настання спільного злочинного результату.



ДІЄМО РАЗОМ

Придумайте правову ситуацію щодо вчинення кримінального правопорушення. На основі тексту підпараграфа визначте вид кримінального правопорушення (проступок / злочин) і його склад.

3 Кримінальна відповідальність і покарання

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Як співвідносяться поняття, винесені у заголовок підпараграфа? Які підстави кримінальної відповідальності? Що таке покарання? Які його основні цілі?

У разі вчинення особою кримінального правопорушення вона зазнає осуду з боку держави та особистих чи майнових обмежень, які покладають на неї уповноважені органи держави. Це є кримінальна відповідальність. Вона можлива тільки за ті діяння (дію або бездіяльність), які кримінальний закон визнає кримінальним проступком чи злочином.

Кримінальна відповідальність настає за наявного складу кримінального правопорушення в сукупності всіх елементів. Це — *фактична підстава* кримінальної відповідальності. Для притягнення особи до кримінальної

відповідальності необхідна й *процесуальна підстава* — вирок, який виносить суд від імені держави.

У Кримінальному кодексі України передбачено:

- обставини, що пом'якшують / обтяжують юридичну відповідальність;
- підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності (наприклад, у зв'язку з дійовим каяттям чи примиренням із потерпілим, у зв'язку зі зміною обстановки чи переданням на поруки);
- обставини, які виключають кримінальну протиправність діяння (наприклад, необхідна оборона, крайня необхідність, фізичний чи психічний примус тощо).

У разі визнання особи винуватою у вчиненні кримінального правопорушення вирок суду їй призначають **покарання**. Суд застосовує лише ті покарання, які зазначено в санкції статті ККУ, що описує той кримінальний проступок / злочин, який особа вчинила.

У ККУ передбачено 12 видів покарань, серед яких є основні (наприклад, громадські роботи чи позбавлення волі), додаткові (скажімо, конфіскація майна) й такі, що застосовують і як основні, і як додаткові (наприклад, штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю).

Види покарань				
№	Вид	Стаття ККУ	Зміст	Міра
1	Штраф	53	Грошове стягнення	Від 30 до 50 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян
2	Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу	54	Засуджену за тяжкий чи особливо тяжкий злочин особу, яка має військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас, можуть позбавити цього звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу	
3	Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю	55	Засуджена особа не може обіймати певні посади (наприклад, в органах державної влади) або займатися певним видом діяльності (наприклад, лікарською)	Як основне покарання: 2–5 років; як додаткове: 1–3 роки

Види покарань				
№	Вид	Стаття ККУ	Зміст	Міра
4	Громадські роботи	56	Виконання засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування	60–240 годин, не більш ніж 4 години на день
5	Виправні роботи	57	Засуджений відбуває його за місцем роботи	Від 6 місяців до 2 років із відрахуванням у дохід держави від 10 % до 20 % заробітку
6	Службові обмеження для військово-службовців	58	Засудженого не можуть підвищувати в посаді або у військовому званні: строк покарання йому не враховуватимуть у вислугі років (для надання чергового військового звання)	Від 6 місяців до 2 років із відрахуванням у дохід держави від 10 % до 20 % заробітку
7	Конфіскація майна	59	Примусове безоплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, яке належить засудженому	Усе майно чи його частина
8	Арешт	60	Тримання засудженого в умовах ізоляції	Від 1 до 6 місяців
9	Обмеження волі	61	Тримання особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням до праці	Від 1 до 5 років
10	Тримання в дисциплінарному батальйоні військово-службовців	62	Тримання військовослужбовців строкової служби в дисциплінарному батальйоні	Від 6 місяців до 2 років

Види покарань				
№	Вид	Стаття ККУ	Зміст	Міра
11	Позбавлення волі	63	Ізоляція засудженого та поміщення його на певний строк у кримінально-виконавчу установу закритого типу	1–15 років
12	Довічне позбавлення волі	64	Встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів, застосовується лише у випадках, спеціально передбачених ККУ, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк	

ДІЄМО РАЗОМ

На основі матеріалу підпараграфа порівняйте три види покарання за їх сутність та обмеженням прав особи. Оформіть це у формі таблиці.

Вид покарання	Сутність (у чому полягає)	Обмеження прав особи
Штраф		
Громадські роботи		
Позбавлення волі		

4 Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Які особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх? Які покарання застосовують / не застосовують до неповнолітніх осіб, визнаних винуватими у вчиненні кримінального правопорушення?

Кримінальній відповідальності за загальним правилом підлягають особи, яким на момент вчинення кримінального правопорушення виповнилося 16 років. І лише за діяння, вказані у статті 22 ККУ, відповідають особи у віці від 14 років. Це, наприклад, умисне вбивство, жорстоке поводження з тваринами, зґвалтування, крадіжка, грабіж, розбій, вима-

гання, терористичний акт, незаконне заволодіння транспортним засобом та інші.

Неповнолітня особа, яка вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин, може бути звільнена судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та бездоганної поведінки вона на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання.

Якщо неповнолітня особа вчинила кримінальне правопорушення, яке не становить великої суспільної небезпеки, суд може замінити покарання примусовими заходами виховного характеру, як-от:

- *застереження*: офіційне роз'яснення судом наслідків повторного вчинення правопорушень (найм'якша форма);
- *обмеження дозвілля*: встановлення особливих вимог (наприклад, заборона відвідувати певні місця, обмеження перебування на вулиці у вечірній час);
- *передання під нагляд*: покладення обов'язків з контролю за неповнолітнім на батьків, педагогічний чи трудовий колектив або окремих громадян (за їхньою згодою);
- *майнове відшкодування*: покладення обов'язку відшкодувати збитки (умова: неповнолітній досяг 15 років і має власні кошти чи майно);
- *направлення до спеціальної установи*: розміщення у навчально-виховному закладі для дітей і підлітків для виправлення, але не більше ніж на 3 роки (найсуворіший захід).

Якщо неповнолітній особі загрожує покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше ніж 5 років, суд, враховуючи тяжкість злочину та інші обставини справи, може прийняти рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням, сподіваючись на те, що протягом іспитового строку (від 1 до 2 років) вона не вчинить кримінального правопорушення і виконає покладені на неї обов'язки. Тоді суд може зобов'язати окрему особу (за її згодою або на її прохання) наглядати за неповнолітнім засудженим і проводити з ним виховну роботу.

За рішенням суду діти можуть бути направлені до закладів загальної середньої освіти — шкіл соціальної реабілітації; неповнолітні — до професійних училищ соціальної реабілітації не більше ніж на 3 роки. А от неповнолітні особи віком від 14 до 18 років, засуджені до позбавлення волі, відбувають покарання в одній зі спеціальних виховних установ поблизу місця їхнього проживання. Це має особливе значення для збереження соціальних зв'язків і допомагає їхній соціальній адаптації після звільнення.



ДІЄМО РАЗОМ

Наведіть два приклади примусових заходів виховного характеру. Чи можуть ці заходи, на вашу думку, запобігти вчиненню правопорушення неповнолітньою особою в майбутньому? Відповідь аргументуйте.

 СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Амністія — це передбачене законом України повне або часткове звільнення від покарання чи пом'якшення покарання певної категорії осіб.

Кримінальна відповідальність — це вид юридичної відповідальності, основний зміст якої — покладання на винувату особу примусового обов'язку зазнати у встановленому законом порядку державного осуду, понести передбачене кримінальним законом покарання у разі його призначення.

Кримінальне право — це галузь права, норми якої визначають підстави і принципи кримінальної відповідальності, а також встановлюють, які суспільно небезпечні діяння належать до кримінальних правопорушень і які покарання можуть застосовувати до осіб, які їх вчинили.

Кримінальне правопорушення — це передбачене ККУ суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення.

Покарання — це захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винуватою у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Помилування — це повне або часткове звільнення засудженої особи від покарання, заміна покарання або невідбутої його частини більш м'яким покаранням.

Судимість — це правовий стан особи, який виникає через засудження її судом до конкретної міри покарання за вчинений нею злочин.

 ПІДСУМУЙТЕ

1. Який нормативно-правовий акт є основним джерелом кримінального права в Україні? З яких частин він складається?
2. Які обов'язкові елементи утворюють склад кримінального правопорушення?
3. У чому полягає основна відмінність кримінального правопорушення від адміністративного? Чому за кримінальні порушення карають суворіше?
4. Які кримінальні правопорушення за ступенем тяжкості передбачено ККУ?
5. Чи можна вважати кару (відплату) основною метою покарання? Чому?
6. Чому кримінальне право передбачає найбільш суворі заходи державного примусу (покарання) порівняно з іншими галузями права?

 ПОВПРАВЛЯЙСЯ

Оформи інфографіку або ментальну карту на тему «Кримінальне правопорушення» (намалюй або використай цифровий інструмент). Зроби акцент на чотирьох елементах складу правопорушення (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона), створи для кожного з них символ або коротке пояснення. Презентуй свою роботу класу.

 Е-ДОДАТОК

Відкрий **е-додаток** і виконай завдання до § 16 (16.1, 16.2, 16.3).



ПІДСУМКОВИЙ ПРОЄКТ «СВІТ ПРАВНИЧИХ ПРОФЕСІЙ: ВІД ЗАКОНУ ДО РЕАЛЬНОСТІ»

? Яким чином вимоги законодавства й етичні принципи формують суспільну відповідальність правника
Чи достатньо лише юридичної освіти, щоб досягти успіху в цій професії

 ДІЄМО РАЗОМ

Алгоритм виконання групового проєкту (5 кроків)

КРОК 1. Організація і планування (пошук / проблема)

1. Об'єднайтеся в групи і виберіть одну з ключових правничих професій (суддя, прокурор, адвокат, нотаріус, юрисконсульт, слідчий, дізнавач).
2. Розподіліть ролі (ті, хто аналізуватимуть нормативно-правові акти; дизайнер / дизайнерка, спікер / спікерка, редактор / редакторка).
3. Складіть план роботи: визначте джерела інформації, терміни виконання й вид кінцевого продукту (інфографіка / постер / відео).

КРОК 2. Правовий аналіз (дія / виконання)

1. Проаналізуйте відповідні фрагменти нормативно-правових актів для визначення:
 - основних вимог до кандидата (вік, освіта, стаж тощо);
 - головних функціональних обов'язків (що робить цей правник);
 - правових гарантій статусу.

2. На основі зібраної інформації (вимог закону) сформулюйте й оформіть реалістичну «вакансію мрії» для обраної професії:
 - назва посади (наприклад, «суддя місцевого суду»);
 - основні вимоги (перелік із закону: освіта, мова, стаж);
 - опис роботи (основні функції);
 - головний виклик (одне речення про відповідальність чи суспільну роль).

Бонус: додайте одну якість, яка не прописана в законі, але є необхідною (наприклад, стресостійкість, емпатія).
3. Дізнайтеся з інтернету про заклади вищої освіти, де можна здобути юридичний фах.

КРОК 3. Моделювання етичного виклику (дія / критичне мислення)

1. Для обраної професії сформулюйте коротку етичну дилему / проблемну ситуацію (1–2 речення), з якою може зіткнутися фахівець у цій професії.
2. Запропонуйте та обґрунтуйте правове / етичне рішення цієї дилеми, посиляючись на принципи права.

КРОК 4. Створення та презентація продукту

1. Оформіть результати (вакансію, правову основу та рішення дилеми) у вигляді інфографіки (паперової чи цифрової), стендової доповіді (постер-презентації) або короткого відеоролика.
2. Презентуйте результати своєї роботи класу, аргументуючи свій вибір та обґрунтовуючи рішення дилеми.
Дайте відповіді на запитання від аудиторії.

КРОК 5. Рефлексія та оцінка (підсумок)

1. Оцініть кожен / кожна свій внесок у проєкт та ефективність командної роботи.
2. Обговоріть із класом у загальному колі запитання:
 - Як «розшифрувати» символи / зображення на титульній ілюстрації до заняття, згенерованій ШІ?
 - Яка з професій, на вашу думку, виявилася найбільш соціально відповідальною?
 - Чи змінилося ваше уявлення про цю професію після завершення проєкту? Якщо так, то як саме?



ПОВПРАВЛЯЙСЯ

Алгоритм виконання індивідуального проєкту (4 кроки)

Якщо ти обрав / обрала індивідуальне виконання проєкту, дотримуйся цього алгоритму.

КРОК 1. Вибір і планування

Вибери одну правничу професію з переліку (суддя, прокурор, адвокат, нотаріус, юрисконсульт, слідчий, дізнавач) або іншу (наприклад, судовий експерт).

Установи чіткі строки для кожного етапу (кроку).

КРОК 2. Збір і аналіз

1. Проаналізуй відповідні фрагменти нормативно-правових актів для визначення:
 - основних вимог до кандидата (вік, освіта, стаж тощо);
 - головних функціональних обов'язків (що робить цей правник);
 - правових гарантій статусу.
2. На основі зібраної інформації (вимог закону) сформулюй і оформи реалістичну «вакансію мрії» для професії, яка тобі найбільш цікава:
 - назва посади (наприклад, «суддя місцевого суду»);
 - основні вимоги (перелік із закону: освіта, мова, стаж);
 - опис роботи (основні функції);
 - головний виклик (одне речення про відповідальність чи суспільну роль).

Бонус: додай одну якість, яка не прописана в законі, але є, на твою думку, необхідною (наприклад, стресостійкість, емпатія).

3. Дізнайся з інтернету про заклади вищої освіти, де можна здобути той чи інший юридичний фах.

КРОК 3. Створення продукту

Створи презентацію (5–7 слайдів) або напиши есе на тему «Чому професія (*назва*) є значущою для верховенства права в Україні».

Згадай у презентації / есе художній фільм чи літературний твір, у якому йдеться про представника / представницю обраної тобою правничої професії.

КРОК 4. Презентація

Захисти свій проєкт перед однокласниками й однокласницями, акцентуючи увагу на твоєму особистому виборі цієї правничої професії.

Довідка

ТЕРМІНОЛОГІЯ ПРАВНИЧИХ ПРОФЕСІЙ

Фахівець	Основна діяльність	Визначення
Адвокат	Правова допомога	Діяльність із забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних / юридичних осіб
Дізнавач	Дізнання	Спрошене досудове розслідування кримінальних проступків
Нотаріус	Посвідчення	Офіційне посвідчення документів (інших фактів) для надання їм юридичної сили
Прокурор	Підтримання обвинувачення в суді	Процесуальна діяльність у суді, спрямована на доведення вини особи, яка вчинила злочин
Слідчий	Розслідування злочинів	Досудове розслідування тяжких і особливо тяжких кримінальних правопорушень (злочинів)
Суддя	Правосуддя	Діяльність у суді, спрямована на розгляд і вирішення справ на підставі закону
Юрисконсульт	Договірна робота	Складання, аналіз правових актів в інтересах установи й супровід їх виконання

 ПІДСУМУЙТЕ

1. Поверніться до ключових питань заняття та обговоріть їх у загальному колі.
2. Що нового ви дізналися, виконуючи проєкт?
3. Що ще з теми «Світ правничих професій» вас зацікавило? Де, на вашу думку, можна знайти цю інформацію?

 ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. Досліди, де розташовані найближчі до твого будинку / освітнього закладу нотаріальна контора, юридична консультація, прокуратура тощо (за потреби скористайся інтернетом). Занотуй цю інформацію.
2. Дізнайся в батьків / інших членів родини, чи доводилося їм звертатися до правника. Якщо в сімейному архіві зберігають відповідні документи, попроси батьків показати їх тобі. Розглянь ці документи: зверни увагу на структуру, стиль викладу. Запиши інформацію й за бажання коротко презентуй її класу.

 Е-ДОДАТОКВідкрий **е-додаток** і виконай завдання до підсумкового проєкту (17.1, 17.2).



СЛОВНИК ЮРИДИЧНИХ ТЕРМІНІВ

Адвокат — юрист, який здійснює адвокатську діяльність, забезпечуючи право на захист, надаючи професійну правничу допомогу та представляючи інтереси фізичних і юридичних осіб у суді та інших органах.

Адміністративне правопорушення (проступок) — це протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Адміністративне стягнення — це санкція, примусовий захід державного впливу, який застосовують до особи, що вчинила адміністративне правопорушення (адміністративний проступок).

Аліменти — це кошти або майно, які одна особа в установлених законом випадках сплачує іншій особі на її утримання.

Амністія — це передбачене законом України повне або часткове звільнення від покарання чи пом'якшення покарання певної категорії осіб.

Верховенство права — це фундаментальний принцип, згідно з яким право є найвищою цінністю та владою в державі. Він передбачає, що всі закони відповідають правам людини, а державні органи, установи та громадяни діють виключно на засадах закону та взаємної відповідальності.

Воєнний стан — це особливий правовий режим в Україні або в окремих її місцевостях, який вводять у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності.

Галузь права — це сукупність норм права, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин певними методами.

Гідність (людська гідність) — це цінність людини незалежно від будь-яких її біологічних чи соціальних ознак; моральна риса, яка відображає унікальну природу людини.

Громадянин України — це особа, яка набула громадянства України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України.

Громадянство України — це правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що виявляється в їх взаємних правах та обов'язках.

Державний лад — це закріплена конституцією внутрішня будова, сукупність способів організації, устрою й реалізації державної влади, що відбивається у формі правління, формі державного устрою та політичному режимі.

Джерела права — це державно-офіційні способи закріплення й вияву правових норм.

Дитина — це правовий статус, який має особа до досягнення нею повноліття.

Дізнавач — це службова особа підрозділу дізнання органу Національної поліції (або іншого уповноваженого органу), яка проводить розслідування кримінальних проступків (спрощена форма розслідування менш тяжких правопорушень).

Договір — це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Закон — це офіційний письмовий документ, який містить норми права та регулює найважливіші суспільні відносини, ухвалений законодавчим органом держави або референдумом.

Заповіт — це особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті щодо всіх прав та обов'язків, які належали їй на момент відкриття спадщини.

Конституційний лад — це порядок організації і функціонування інститутів держави і суспільства, який встановлюється Конституцією України.

Конституційні обов'язки — це встановлена Конституцією та законами України міра необхідної поведінки та діяльності людини і громадянина в різних сферах життєдіяльності.

Конституційні права і свободи — це визначені Конституцією та законами України можливості особи реалізовувати свої потреби й інтереси, які забезпечують її фізичне і духовне існування, а також участь у суспільному житті.

Кримінальна відповідальність — це вид юридичної відповідальності, основний зміст якої — покладання на винувату особу примусового обов'язку зазнати у встановленому законом порядку державного осуду, понести передбачене кримінальним законом покарання у разі його призначення.

Кримінальне право — це галузь права, норми якої визначають підстави і принципи кримінальної відповідальності, а також встановлюють, які суспільно небезпечні діяння належать до кримінальних правопорушень і які покарання можуть застосовувати до осіб, які їх вчинили.

Кримінальне правопорушення — це передбачене ККУ суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення.

Міжнародні механізми захисту прав і свобод людини — це система міжнародних органів і організацій, що діють з метою забезпечення міжнародних стандартів прав і свобод людини чи їх відновлення у випадку порушення.

Мораль — це сукупність життєвих принципів, поглядів, оціночних суджень людей, а також відповідних їм норм поведінки, що відображають уявлення про добро і зло, справедливість, гідність, про те, що схвалюється або засуджується суспільством.

Національні механізми захисту прав і свобод людини — це сукупність передбачених національним законодавством інструментів і можливостей, які кожна людина може використати для захисту своїх прав.

Норма права — це загальнообов'язкове формально визначене правило поведінки, чинне в часі і просторі, яке встановлює й охороняє держава.

Нотаріус — це уповноважена державою особа, яка здійснює нотаріальну діяльність: посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії з метою надання їм юридичної вірогідності.

Охорона праці — це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини в процесі трудової діяльності.

Підзаконний нормативно-правовий акт — це документ компетентного органу держави, ухвалений відповідно до закону, на його основі та для його виконання.

Подружжя — це жінка і чоловік, які офіційно перебувають у шлюбі.

Покарання — це захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винуватою у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Помилювання — це повне або часткове звільнення засудженої особи від покарання, заміна покарання або невідбутої його частини більш м'яким покаранням.

Право власності — це право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Право — це система встановлених і охоронюваних державою загальнообов'язкових, формально визначених норм загального характеру, що регулюють суспільні відносини.

Правова держава — це тип держави, де діє верховенство права, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.

Правова поведінка — це соціально значуща (корисна або шкідлива) поведінка, яка тягне за собою певні юридичні наслідки, зовні проявляється у формі діяння (дії або бездіяльності), має свідомий та вольовий характер.

Правовий інститут — це виокремлена група норм права, які регулюють певну сторону суспільних відносин.

Правовий статус особи — це юридично закріплене становище особи в державі й суспільстві, яке характеризує її зв'язки з державою та суспільством у різних сферах життєдіяльності.

Правовідносини — це суспільні відносини, врегульовані нормами права, учасники яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Правознавство (або юриспруденція) — це наука, що вивчає право як особливу систему соціальних норм, а також державу як організацію політичної влади.

Правопорушення — це протиправне, суспільно шкідливе / небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом правопорушення, що має наслідком юридичну відповідальність.

Правосуб'єктність — це передбачена нормами права здатність особи (фізичної або юридичної) бути учасником правовідносин.

Правочин — це дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Працівник — це особа, яка працює на підприємстві, в організації, установі та виконує обов'язки або функції згідно з трудовим договором (контрактом).

Прокурор — це службова особа, яка в межах своїх повноважень здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування, підтримує державне обвинувачення в суді та представляє інтереси держави.

Публічна адміністрація — це сукупність державних і недержавних суб'єктів публічної влади, діяльність яких спрямована на реалізацію законів, інших нормативно-правових актів шляхом прийняття адміністративних рішень та надання встановлених адміністративних послуг.

Рівність — це забезпечення однакових для всіх умов здійснення особистої свободи; включає рівність прав, свобод та обов'язків громадян, рівність перед законом і судом.

Роботодавець — це власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган, незалежно від форм власності, виду діяльності, господарювання, і фізична особа, яка використовує найману працю.

Свобода людини — це сфера її автономії від держави, влади, інших громадян, спроможність діяти відповідно до своїх інтересів і мети.

Свобода — це можливість власного незалежного вибору варіанту поведінки в межах закону.

Сім'я — це первинний та основний осередок суспільства; сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Склад правопорушення — це сукупність передбачених законом ознак (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона) протиправного суспільно шкідливого / небезпечного діяння, за вчинення якого винувата особа несе юридичну відповідальність.

Слідчий — це службова особа органу Національної поліції (або іншого уповноваженого органу), яка проводить досудове розслідування кримінальних правопорушень (злочинів), здійснюючи збирання та перевірку доказів.

Спадкодавець — це фізична особа, яка померла та мала права і обов'язки, що можуть бути передані у спадщину.

Спадкування — це перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Справедливість — це неупереджене ставлення до всіх, повага до прав кожного.

Суддя — це посадова особа, яка професійно здійснює правосуддя від імені держави, є носієм судової влади, має відповідний статус і наділена повноваженнями приймати обов'язкові для виконання судові рішення.

Судимість — це правовий стан особи, який виникає через засудження її судом до конкретної міри покарання за вчинений нею злочин.

Суспільна відповідальність — це виконання професійних обов'язків з урахуванням інтересів суспільства й вимог правової системи.

Трудовий договір — це угода, за якою працівник зобов'язується виконувати певну роботу, а роботодавець — забезпечувати умови праці, виплачувати заробітну плату й гарантувати соціальні права, передбачені законодавством.

Уповноважений Верховної Ради з прав людини — це посадова особа, яка здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції.

Функції права — це основні напрями впливу права на суспільні відносини, свідомість і поведінку людей, що виражають роль та призначення права у суспільстві й державі.

Цивільна дієздатність — це здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, створювати для себе цивільні обов'язки і самостійно їх виконувати, а також нести відповідальність у разі їх невиконання.

Цивільна правоздатність — це здатність особи мати цивільні права та обов'язки.

Цивільна правосуб'єктність — це здатність особи бути учасником цивільних відносин, тобто носієм визначених суб'єктивних цивільних прав та обов'язків.

Шлюб — це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану.

Юридична відповідальність — це особливий вид відповідальності, що настає за порушення норм права, передбачає державний примус, застосовується виключно державою в порядку, чітко визначеному законом.

Юридичні факти — це конкретні життєві обставини, які визнані законом і спричиняють виникнення, зміну або припинення правових відносин.

Юрисконсульт — це працівник юридичного відділу або служби організації (підприємства, установи), який забезпечує дотримання вимог законодавства в її діяльності, надає правову допомогу керівництву та представляє інтереси організації в правових питаннях.

ЗМІСТ

Вступ

§ 1 Цінність права для людини, суспільства, держави	4
---	---

Розділ 1. Право в житті людини, суспільства та держави

§ 2–3 Право: регулювання й захист суспільного буття	13
§ 4 Правові відносини: коли право вступає в дію	23
§ 5–6 Правопорушення. Юридична відповідальність	30

Розділ 2. Конституційний лад України.

Правовий статус людини і громадянина

§ 7 Конституція та засади конституційного ладу України. . . .	42
§ 8 Система органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні	51
§ 9 Громадянство України: фундамент наших прав, свобод і обов'язків.	58
§ 10 Обмеження й захист прав і свобод людини та громадянина в Україні	67

Розділ 3. Правове регулювання правовідносин

§ 11–12 Правове регулювання цивільних відносин	79
§ 13 Правове регулювання сімейних відносин	92
§ 14 Правове регулювання трудових відносин	105
§ 15 Адміністративні відносини та їх правове регулювання . . .	116
§ 16 Кримінально-правові відносини: підстави виникнення та особливості реалізації	125
Підсумковий проєкт «Світ правничих професій: від закону до реальності»	136
Словник юридичних термінів	140

ТВІЙ ПРАВОВИЙ НАВІГАТОР

Інформація та юридичні документи



ЯК ЗНАЙТИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АКТ

Використовуй офіційні джерела.

Надійний варіант: офіційний сайт **Верховної Ради України (rada.gov.ua)**.

Вводь **повну назву** документа і дату його прийняття.



ЯК ПЕРЕВІРИТИ ЮРИДИЧНУ ІНФОРМАЦІЮ В ІНТЕРНЕТІ

Шукай першоджерело. Не довіряй анонімним блогам та форумам. Перевір інформацію на **офіційних сайтах державних органів**.

Завжди звертай увагу на дату документа, щоб він був чинним.



ЯК НАПИСАТИ ОФІЦІЙНУ ЗАЯВУ

Дотримуйся структури — це ключ до офіційної комунікації:

1. «Шапка» (кому і від кого).
2. Назва документа («Заява»).
3. Суть прохання (чітко, без емоцій).
4. Дата й підпис.

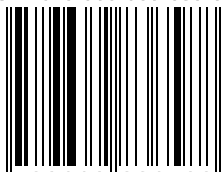


ЯК ЗАХИСТИТИ СЕБЕ ЯК СПОЖИВАЧА

Зберігай чек! Якщо товар неякісний, ти маєш право обміняти його або повернути протягом **14 днів** (не враховуючи день купівлі). Якщо відмовляють, пиши **письмову претензію** продавцю та звертайся до Держпродспоживслужби.



ISBN 978-966-983-658-8



9 789669 836588